

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΟΥ ΚΑΝΤ ΚΑΙ ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Ἡ ἀναγέννηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ πολιτικοῦ φιλελευθερισμοῦ τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἀπαίτησε μία νέα προσέγγιση τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας γενικά, ἀλλὰ καὶ μία συγκεκριμένη χρήση τῆς καντιανῆς θεωρίας τοῦ δικαίου. Μποροῦμε δηλαδή σήμερα νὰ μιλήσουμε γιὰ πραγματική ἔξαρση τῆς καντιανῆς προβληματικῆς, ἰδιαίτερα στοὺς κόλπους τῆς σύγχρονης πολιτικῆς φιλοσοφίας. Ἡ χρήση, ὅμως, αὐτῆ – ποὺ στοχεύει στὴ θεμελίωση τοῦ σύγχρονου φιλελευθερισμοῦ, κυρίως τοῦ ἀγγλοσαξωνικοῦ – συνοδεύεται συχνὰ ἀπὸ σοβαρὲς στρεβλώσεις καὶ παραναγνώσεις τοῦ καντιανοῦ ἔργου, σχετικὰ μὲ τὴ φύση καὶ τὰ ὅρια τοῦ δικαίου φαινομένου καὶ οὐσιαστικὰ ἀμφισβητεῖ τὴ διάκριση μεταξὺ δικαίου καὶ ἠθικῆς, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀπορρόφηση τοῦ δικαίου ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς¹. Ὑπερτονίζεται συναφῶς – ποσῶς ποὺ ἐπαυγάζεται μᾶλλον ἀπὸ τὴ διεθνή πολιτικὴ συγκυρία – ἡ φιλελεύθερη πτέρυξ τῆς θεωρίας τοῦ δικαίου τοῦ Κάντ, σὲ βάρος τῆς θεωρίας τοῦ γιὰ τὸ κράτος. Ὁ ὑπερτονισμὸς αὐτὸς προκαλεῖται ἀπὸ μία νέα ἐρμηνεία τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, ποὺ ἐκδηλώνεται ἔξαρχῃς μὲ μία σύγκριση σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν ὅρων ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Κάντ στὸ ἔργον αὐτοῦ *Θεωρία τοῦ Δικαίου* καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ τὴν παραγνώριση τῆς κεντρικῆς θέσης ποὺ κατέχει ὁ Κάντ στὴν ἱστορία τοῦ σύγχρονου νομικοῦ θετικισμοῦ².

1. Κορυφαία ἐκδήλωση αὐτοῦ τοῦ ρεύματος εἶναι ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀμερικανοῦ John Rawls καὶ τὸ πλῆθος τῶν μελετητῶν τοῦ ἔργου του παγκοσμίως, οἱ ὁποῖοι ἀναζητοῦν διακαῶς τὶς ὁμοιότητες ἀνάμεσα στὴ *Θεωρία τῆς Δικαιοσύνης* τοῦ Rawls (Ἀθήνα, Πόλις, 2001) καὶ τὴν *Θεωρία τοῦ Δικαίου* τοῦ Κάντ (*Metaphysische Anfangsgrunde der Rechtslehre*, Königsberg 1797. Ἐδῶ χρησιμοποιοῦμε τὴ γαλλικὴ μετάφραση *Métaphysique des mœurs, Première Partie. Doctrine du droit*, Paris, Vrin, 1993).

2. Ἡ «*Rechtslehre*», δηλαδή ἡ «*Θεωρία τοῦ δικαίου*», στὴν ἀμερικανικὴ ἔκδοση τοῦ Κάντ, ἀποδίδεται λανθασμένα ὡς «*Metaphysical Elements of Justice*» (USA, Hackett 1999), προφανῶς γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ὁ συσχετισμὸς τῆς *Theory of Justice* τοῦ Rawls, μὲ τὴν *Θεωρία τοῦ Δικαίου* τοῦ Κάντ. Ἀλλὰ ὅταν ὁ Κάντ χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «δικαιοσύνη» (*Gerechtigkeit*), ἐννοεῖ μόνον τὸ ἐφαρμοσμένο δίκαιο. Ἡ Ἀμερικανίδα νομικὸς Mary Gregor ἰσχυρίζεται ὅτι «*Rechtslehre*» εἶναι τὸ σύνολο τῶν νόμων μᾶς ἐξωτερικῆς νομοθεσίας καὶ τονίζει πὼς ὁ Κάντ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τοὺς θετικὸς νόμους, ἀλλὰ μὲ τοὺς κανόνες *a priori* πάνω στοὺς ὁποίους βασιζόνται οἱ θετικοὶ νόμοι, δηλαδή τοὺς «*φυσικοὺς νό-*

Τὸ κρίσιμο ἐρώτημα εἶναι τὸ ἐξῆς: σὲ ποιὸν βαθμὸ ὁ Κάντ, παρ' ὅτι εἶναι ὁ συνεχιστὴς τῆς σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰώνα, ὑπερέβη ἐν τέλει τὴν φυσικο-δικαιϊκὴ του καταγωγὴ καὶ ἔγινε ὁ εἰσηγητὴς τοῦ σύγχρονου νομικοῦ θετικισμοῦ; Ἡ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα αὐτὸ θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ κατανοήσουμε καλύτερα ὅχι μόνον τὴν κεφαλαιώδη ἐπίδραση τοῦ Κάντ στὴ σύγχρονη νομικὴ σκέψη³, ἀλλὰ καὶ τὸ πλαίσιο τῆς θεμελιώδους διαμάχης ἀνάμεσα στὸ φυσικὸ δίκαιο καὶ τὸν νομικὸ θετικισμό: μιᾶς διαμάχης ποὺ σήμερα ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ὑποβάθμιση τῆς καντιανῆς θεωρίας τοῦ δικαίου καὶ τοῦ κράτους, σὲ ὄφελος τῆς φυσικο-δικαιϊκῆς, φιλελεύθερης πλευρᾶς της.

Ἡ *Θεωρία τοῦ Δικαίου* τοῦ Κάντ, τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου τοῦ *Μεταφυσικῆ τῶν Ἠθῶν*, εἶναι ἔργο τῆς ὀριμότητάς του καὶ συνιστᾷ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς κριτικῆς μεθόδου στὴν προβληματικὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου, μέσα ἀπὸ τὴν ἐπανεξέταση τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου. Τὸ δίκαιο νοεῖται ἐδῶ ὅχι ὡς μετανομικὴ ἐξουσία τοῦ Θεοῦ ἢ τῆς Φύσης, ἀλλὰ ὡς προϊόν τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Ἡ καντιανὴ *Θεωρία τοῦ Δικαίου* συμπληρώνει καὶ ὀλοκληρώνει τὶς τρεῖς Κριτικὲς καὶ συνιστᾷ ἔτσι τὴν κορύφωση ὅλου τοῦ καντιανοῦ λογικοῦ συστήματος. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Κάντ στὸ πεδίο τοῦ δικαίου εἶναι τόσο σημαντικὴ, ὥστε «...μποροῦμε δικαίως νὰ μιλάμε γιὰ μιὰ εἰσβολὴ τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας στὴ σύγχρονη νομικὴ ἐπιστῆμη»⁴.

Ὁ προκαντιανὸς τρόπος θεώρησης ἐπιρροὺσαν στὴ θεμελιώδη ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, στὸν ἀτομικισμό καὶ στὸν ὁρθολογισμό. Τὰ θεμελιώδη αὐτὰ στοιχεῖα βοήθησαν, ἐν συνεχείᾳ, τὴ νομικὴ τὸς ἐκφραστὴ στὴ σχέση τοῦ νεώτερου φυσικοῦ δικαίου τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰώνα, ποὺ ξεκινᾷ μὲ τὸν Grotius

μους» (M. GREGOR, *Kant's Theory of Property*, S. BYRD - J. HROUSCHKA (ἐπιμ.), *Kant and Law*, Ashgate 2006, σσ. 109-139). Ὅμως ἐδῶ ἔχουμε καὶ νέα σύγχυση: τὸ φυσικὸ δίκαιο στὸν Κάντ δὲν ταυτίζεται μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους, ποὺ εἶναι οἱ νόμοι τῆς φύσης, κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τοὺς νόμους τῆς ἐλευθερίας.

3. Ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ εἶναι ἡ ἐπίδραση τοῦ Κάντ καὶ στὴν ἀναλυτικὴ φιλοσοφία τοῦ 20οῦ αἰώνα (Στ. ΒΙΡΒΙΔΑΚΗ, Ἡ παρουσία τοῦ Κάντ στὴ σύγχρονη ἀγγλόφωνη φιλοσοφία: ὁ μετασχηματισμὸς τῆς ὑπερβατολογικῆς προσέγγισης, *Νέα Ἑστία*, 1773, 2004, σσ. 798-848).

4. M. VILLEY, Préface, E. KANT, *Métaphysique des mœurs...*, ἐνθ' ἀν., σ. 12, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *La Rechtslehre de Kant dans l'histoire de la science juridique*, *APD*, 16, 1971, σσ. 257-275. Τὸ σημαντικὸ αὐτὸ ἔργο τοῦ Κάντ εἶναι τὸ μόνον ποὺ δὲν ἔχει μεταφραστεῖ καὶ σχολιαστεῖ ἀκόμα στὰ ἑλληνικά. Ἐδῶ γίνεται μιὰ ἐκτενὴς παράθεση ἀποσπασμάτων καὶ ἐρμηνεία τῶν πιὸ σημαντικῶν σημείων τοῦ πρώτου μέρους, δηλαδὴ τῆς *Θεωρίας τοῦ Δικαίου*. Γιὰ τὴ μεγάλη πρωτοτυπία τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Κάντ, βλ. L. FERRY- A. RENAUT, *Philosophie politique*, Paris, PUF 2007, σ. 514. Εἶναι ὅμως ἀξιοσημείωτη ἡ περιφρόνηση τῆς Ἀρεντ πρὸς τὴ *Θεωρία τοῦ Δικαίου* τοῦ Κάντ, τὴν ὁποία θεωρεῖ βιβλίον «βαρετὸ καὶ πεζό» (X. APENT, *Ἡ πολιτικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ*, μτφρ. Β. Ρωμανοῦ, Ἀθήνα, Νῆσος, 2008, σ. 22).

καὶ τὸν Hobbes. Ἡ ἀτομιστικὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ποὺ θεμελιώθηκε στὸ σχῆμα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου καὶ στὴ συμβασιοκρατικὴ βολονταριστικὴ καταγωγὴ τοῦ δικαίου, ὅπως ἐκφράστηκε στὸν Hobbes καὶ ἐν συνεχείᾳ στὸν Locke, βλέπει τὰ ἄτομα ὡς φύσει ἐλεύθερα καὶ ἱκανὰ νὰ συμβάλλονται ἐκουσίως, ἀποστολὴ δὲ τοῦ κράτους εἶναι νὰ ἐγγυηθεῖ τὰ ὑποκειμενικά τους δικαιώματα⁵. Στὴ θεωρία τῆς Σχολῆς τοῦ νεώτερου φυσικοῦ δικαίου, τὸ φυσικὸ δίκαιο ἀφορᾷ στὴ φυσικὴ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἦταν πρὶν ἀπὸ τὴν δημιουργία τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Πρόκειται γιὰ μία σύλληψη τοῦ δικαίου ποὺ ἐγκαθιστᾷ ἕναν δυϊσμό ἀνάμεσα στὸν φυσικὸ ἄνθρωπο, ὅπως τὸν ἐπλασε ἡ φύση, καὶ στὸν πολιτικὸ ἄνθρωπο (*civil*), τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἔχει εἰσελθεῖ στὴν πολιτικὴ κοινωνία⁶. Στὴ νέα ἀντίληψη, ὁμως, «...τὸ φυσικὸ δίκαιο δὲν ἀντανακλᾷ πλέον τὴν φύση τῶν πραγμάτων τοῦ Ἀριστοτέλη ἢ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, ἀλλὰ ἀνταποκρίνεται στὸν πρακτικὸ του προσορισμό, στίς θεμελιώδεις ἀπαιτήσεις τοῦ λόγου»⁷. Πρόκειται γιὰ τὴ «νεωτερικὴ» σύλληψη τοῦ φυσικοῦ δικαίου, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν «κλασικὴ» θεωρία τοῦ φυσικοῦ δικαίου τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Μεσαίωνα, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπουσιάζει κάθε ὑποκειμενικὸ στοιχείο⁸.

Σ' αὐτὴ τὴ νέα σύλληψη τοῦ φυσικοῦ δικαίου τοποθετεῖται ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ, γιὰ τὸν ὁποῖο «...μόνον ὁ ἄνθρωπος ὡς ἔλλογο ὄν μπορεῖ νὰ βρεῖ τὸν σκοπὸ τῆς ὑπαρξέας του στὸν ἑαυτό του»⁹. Ὁ λόγος γι' αὐτὸν εἶναι ἡ μοναδικὴ πηγὴ γνώσης καὶ μόνον οἱ ἐπιταγές τοῦ λόγου εἶναι οἰκουμενικά ἐγκυρές. Αὐτὸ ἦταν ἄλλωστε τὸ αἶτημα τοῦ Διαφωτισμοῦ, δηλαδὴ «ἡ ἐξοδος τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν ἀνθρωμότητά του»¹⁰. Ἀλλὰ ὁ Κάντ προσπάθησε

5. Γιὰ τὸν Hobbes τὸ *jus* εἶναι αὐτὸ ποὺ ἐπιτρέπεται, μία δυνατότητα, μία ἐλευθερία (*libertas*). Τὸ *right of nature* (*jus naturale*) εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου νὰ κάνει ὅτιδήποτε ἀποσκοπεῖ στὸ ἀτομικὸ του συμφέρον (πβ. M. VILLEY, *Philosophie du droit*, Paris, Dalloz, 1978, τόμ. 1, σ. 150, καὶ T. HOBBS, *Leviathan*, μτφρ. Fr. Tricaud, Paris, Sirey, 1971, σ. 128). Γιὰ τὸν τύπο τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν Hobbes, πβ. Π. ΣΟΥΡΛΑ, Πρόσωπα καὶ πολῖτες. Ὁφεις τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, *Ἰσοπολιτεία*, 1, 1997, σσ. 93-160.

6. B. GROETHUYSEN, *Ἡ φιλοσοφία τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης*, μτφρ. Τ. Κονδύλη, Ἀθήνα, Κάλβος, 1985, σ. 127.

7. S. GOYARD-FABRE, *Kant et le problème du droit*, Paris, Vrin, 1975, σ. 84.

8. Ἀλλωστε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση θεωρήθηκε ἀπὸ πολλοὺς ὡς θρίαμβος τῆς ἐννοίας τῆς ὑποκειμενικότητας (πβ. M. BOUCHER, *La Révolution de 1789 vue par les écrivains allemands, ses contemporains*, Paris, Didier, 1954, σ. 8). Γιὰ τὴ Σχολὴ τοῦ νεώτερου φυσικοῦ δικαίου, πβ. M. VILLEY, *Les fondateurs de l'école du droit naturel moderne au XVIIe siècle*, *APD*, 6, 1961, σσ. 73-105 καὶ L. STRAUSS, *Droit Naturel et Histoire*, Paris, Flammarion, 1986, σ. 152 κ. ἐξ.

9. G. DELEUZE, *Ἡ κριτικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ*, μτφρ. Ἐ. Πετρεδίουρη, Ἀθήνα, Ἑστία, 2000, σ. 116.

10. I. KANT, *Δοκίμια*, μτφρ. Ε. Παπανούτσου, Ἀθήνα, Δωδώνη, 1971, σ. 42.

νά δείξει την αδυναμία της υπερβατικής μεταφυσικής ως μορφής γνώσης ή έπιστήμης¹¹, αρνούμενος τη δυνατότητα της γνώσης της πραγματικότητας πέραν του κόσμου των φαινομένων. Στόν «υπερβατολογικό ιδεαλισμό» του Κάντ ο κόσμος της Φύσης δέν είναι παρὰ ένα «φαινόμενο»¹². Η «μεταφυσική της έμπειρίας» ως υπερβατολογική γνώση, προεμπειρική, είναι ή μόνη δυνατή γνώση, γι' αυτό ή μόνη συγκεκριμένη δυνατότητα του ανθρώπου για την υπέρβαση αυτού του περιορισμού είναι ή πράξη. Η πράξη που είναι σύμφωνη με την κατηγορική προσταγή μετατρέπει τόν άνθρωπο σέ ήθικό πρόσωπο, δηλαδή πρόσωπο που υποτάσσεται στόν ήθικό νόμο, αλλά ελεύθερο και ίσο με όλα τὰ άλλα πρόσωπα. Θα εξετάσουμε, λοιπόν, άφ' ενός τό ζήτημα των πηγών του φυσικού δικαίου στόν Κάντ και άφ' έτέρου τη σχέση του με τό θετικό δίκαιο, ώστε νά εκτιμηθεί με ακρίβεια ή θέση του φυσικού δικαίου στη *Θεωρία του Δικαίου* του Κάντ.

Οί πηγές του δικαίου στη *Θεωρία του Δικαίου* του Κάντ

Α. Ο όρθός λόγος ως μέσον ανακάλυψης του δικαίου

Η *Θεωρία του Δικαίου* του Κάντ είναι τό πρώτο μέρος της *Μεταφυσικής των Ηθών*. Στόν πρόλογο ο Κάντ τοποθετεί τη *Θεωρία του Δικαίου* στην ήθική: «Η *Θεωρία του Δικαίου*, πρώτο μέρος της ήθικής (*Sittenlehre*) είναι αυτό που θα μπορούσαμε νά ονομάσουμε ή μεταφυσική του δικαίου, σπόν βαθμό που αυτή αναγνωρίζεται ως σπασμα προερχόμενο από τόν λόγο»¹³. Το δίκαιο στόν Κάντ είναι αντικείμενό του λόγου, ο οποίος είναι ή ικανότητα γνώσης της πραγματικότητας, αλλά ο λόγος, ως καθαρός λόγος, είναι ανεξάρτητος από την έμπειρία και από όλους τούς εμπειρικούς όρους, διότι ο Κάντ διακρίνει τό εμπειρικό είδος θεώρησης των πραγμάτων (*quaestio facti*) από τό καθαρό, υπερβατολογικό, είδος θεώρησης (*quaestio juris*). Η «μεταφυσική του δικαίου», ως μεταφυσική της έμπειρίας του δικαίου, συνίσταται στην καθαρή, υπερβατολογική, γνώση που αφορά την έγκυρότητα και την ορθότητα των αρχών του λόγου, ανεξάρτητα από τούς λόγους της έμπειρίας¹⁴.

11. Ο Κάντ δεχόταν την αδυναμία της υπερβατικής μεταφυσικής ως ζήτημα πραγματικό, ενώ ή σύγχρονη αντιμεταφυσική σκέψη αποκρούει τη μεταφυσική ως ζήτημα λογικό, διατυπώνοντας την ένσταση ότι ο μεταφυσικός κατασκευάζει προτάσεις που αποτυγχάνουν νά έχουν λογική σημασία (Α. J. AYER, *Language, Truth and Logic*, Middlesex, Penguin, 1980, σ. 47).

12. I. KANT, *Προλεγόμενα σέ κάθε μελλοντική μεταφυσική*, μτφρ. Γ. Τζαβάρια, Αθήνα-Πάννινα, Δωδώνη, 1982, σ. 65.

13. E. KANT, *Doctrine...*, ένθ' άν., σ. 79.

14. Αυτή τη γνωστική διαδικασία ο Κάντ την αποκαλεί *υπερβατική παραγωγή*: «Οί νομοδιδάσκαλοι, όταν κάνουν λόγο γιά δικαιώματα και απαιτήσεις, διακρίνουν σέ μία νο-

Ἐν προκειμένῳ, ἡ κριτικὴ μέθοδος σκέψης δανείζεται τὴν ἀπαγωγικὴ μέθοδο τῆς νομικῆς σκέψης, δηλαδή τὴν ὑπαγωγή τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων στὸν κανόνα, ἢ τοῦ εἶναι στὸ δέον. Στὸ ἐρώτημα τί εἶναι δίκαιο, ὁ Κάντ ἐπισημαίνει: «...αὐτὸ ποὺ εἶναι τοῦ δικαίου (*quid sit juris*), δηλαδή αὐτὸ ποὺ διατυπώνουν οἱ νόμοι, ... μπορεῖ νὰ τὸ διατυπώσει βεβαίως (ὁ νομομαθής). Ἀλλὰ τὸ ζήτημα τῆς γνώσης ἂν αὐτὸ ποὺ ἐπιτάσσουν οἱ νόμοι εἶναι δίκαιο καὶ ἡ γνώση ποῖο εἶναι τὸ οἰκουμενικὸ κριτήριον στὸ ὁποῖο μπορούμε νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸ δίκαιο καὶ τὸ ἄδικο (*justus et injustus*) θὰ παραμείνουν σκοτεινά, ἂν δὲν ἀπαρνηθεῖ γιὰ λίγο αὐτὲς τὶς ἐμπειρικὲς ἀρχὲς καὶ δὲν ἀναζητήσει τὴν πηγὴ αὐτῶν τῶν κρίσεων στὸν ἀπλὸ λόγο ... μὲ σκοπὸ νὰ ἐπιτύχει τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς δυνατῆς ἐμπειρικῆς νομοθεσίας»¹⁵. Ὁ Κάντ θέτει μιὰ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὸν ὅρισμό τοῦ δικαίου καὶ στὸ δίκαιο ὡς προϊόν τοῦ δικαστῆ ποὺ εἶναι σύμφωνο μὲ τοὺς νόμους ἑνὸς τόπου, ἀναζητώντας τὸ οἰκουμενικὸ κριτήριον τοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀντικείμενο τοῦ λόγου. Ὁ καθαρὸς λόγος, ὡς ἱκανότητα γνώσης *a priori*, εἶναι ἡ κατάφαση τοῦ λόγου ποὺ ἐπιβεβαιώνει ὅτι κάτι ὑπάρχει μὲ οἰκουμενικὸ καὶ ἀναγκαῖο τρόπο. Ἄλλωστε, αὐτὴ ἡ κατάφαση συνδέεται ἀναγκαστικὰ μὲ τὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ πνεύματος¹⁶. Ὁ καθαρὸς λόγος δὲν εἶναι ὁ θεωρητικὸς λόγος τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνα, διότι ἀναζητᾷ «τὴν καθαρὴ ἔννοια τοῦ δικαίου»¹⁷. Οἱ χαρακτηριστὲς τῆς οἰκουμενικότητος καὶ τῆς ἀναγκαιότητος τῶν *a priori* ἀρχῶν εἶναι ἡ προϋπόθεση τῆς ἀντικειμενικότητος τοῦ λόγου. Ἐνῷ «...ὁ Ἀριστοτέλης οἰκοδόμησε τὴν ὀντολογία τοῦ μένους τῶν κατηγοριῶν ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὶς ἑψίστες ιδιότητες τῶν πραγμάτων, ὁ Κάντ χρησιμοποιοῦν ἕναν ἀριθμὸ ἐννοιῶν ποὺ δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ εἶναι *a priori*»¹⁸.

Αὐτὲς οἱ ἐννοίες προέρχονται ἀπὸ τὰ πράγματα ὅπως ἐμφανίζονται σὲ μᾶς, εἶναι ἐννοίες τοῦ ὑποκειμενικοῦ κόσμου, προϊόν μιᾶς «προεμπειρικῆς» γνώσης ποὺ προσαρμόζει τὰ ἀντικείμενα στὴ γνωστικὴ μας ἱκανότητα, διότι τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας «πρέπει νὰ συμφωνοῦν μὲ τὴ σύσταση τοῦ

μικρὴ ὑπόθεση (δίκη) τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ τί ἰσχύει ὡς δίκαιο (*quid juris*), ἀπὸ τὸ ἐρώτημα ποὺ ἀφορᾷ τὸ γεγονὸς (*quid facti*). Αὐτὸ ὀνομάζεται *deductio*» (Ε. ΚΑΝΤ, *Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου*, μτφρ. Ἀ. Γιανναρά, Ἀθήνα, Παπαζήσης, 1979, τόμ. 2, σ. 61).

15. Ε. ΚΑΝΤ, *Doctrine...*, ἔνθ' ἀν., σ. 103.

16. Ε. BOUTROUX, *La philosophie de Kant*, Paris, Vrin, 1928, σ. 18.

17. Ε. ΚΑΝΤ, *Doctrine...*, ἔνθ' ἀν., σ. 79.

18. H. J. DE VLEESCHAUWER, *Immanuel Kant, La Révolution Kantienne*, Paris, Gallimard, 1978, σ. 38. Πλὴ τὶς ἐννοίες *a priori*, πβ. Α. J. AYER, *Language, Truth and Logic*, Middlesex, Penguin, 1980, σσ. 21, 63, ὅπου ὁ συγγραφέας τονίζει ὅτι τὰ *a priori* εἶναι ταυτολογίες. Ἐπισημαίνει, μάλιστα, ὅτι ὁ μόνος τρόπος νὰ συναγάγουμε τὴν ἀνθρώπινη γνώση ἀπὸ «πρῶτες ἀρχές» χωρὶς νὰ πέσουμε στὴ μεταφυσικὴ εἶναι νὰ δεχθοῦμε ἕνα σῶμα ἀρχῶν *a priori*, ἀλλὰ αὐτὸ ἀναιρεῖ «...τὸ αἶτημα τῆς φιλοσοφίας νὰ εἶναι αὐθεντικὸς κλάδος γνώσης» (αὐτόθι, σσ. 63-64).

νοῦ μας καὶ μόνο ἔτσι μπορούμε νὰ ἔχουμε *a priori* γνώση τῆς φύσης τῆς ἐμπειρίας»¹⁹. Μιὰ *a priori* ἀρχὴ εἶναι οἰκουμενικὴ ἂν εἶναι ἔγκυρη γιὰ κάθε ὄν προικισμένο μὲ λόγο, καὶ εἶναι ἀναγκαία ἂν εἶναι ὑποχρεωτικὴ γιὰ κάθε ὄν προικισμένο μὲ λόγο. Καὶ εἶναι ὄν προικισμένο μὲ λόγο, ἔλλογο ὄν, αὐτὸ ποὺ ὑπακούει στοὺς νόμους ποὺ θέτει τὸ ἴδιο στὸν ἑαυτὸ του²⁰. Ἡ ὑπερβατολογικὴ χρῆση (*transcendental*) τοῦ καθαρῶς λόγου, οἱ ἀρχές καὶ οἱ ιδέες του, εἶναι τὸ θεμέλιο γιὰ τὴν παραγωγή τῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου, δηλαδή ἡ πρόταξη τῶν «καθολικῶν» καὶ «ἀναγκαίων» ἀληθειῶν τοῦ λόγου ἢ τὸ πρωτεῖο τοῦ δέοντος ἔναντι τῶν «γεγονότων» ποὺ λαμβάνουν χώρα στὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα.

Ὁ λόγος, λοιπόν, θέτει τὶς ἔννοιες καὶ τὰ μέρη σὲ συνδυασμὸ καὶ τὰ μέρη δὲν εἶναι πλέον ἀτομικῶς αὐθύπαρκα, ὁ λόγος συστηματοποιεῖ τὶς ἔννοιες ὡς μέρη μιᾶς ἀρθρωμένης ἐνότητας. Τὸ δίκαιο εἶναι μία ἀρθρωμένη ἐνότητα καὶ αὐτὴ ἡ ἐνότητα εἶναι μία ιδέα τοῦ λόγου²¹. Τὸ φυσικὸ δίκαιο εἶναι τὸ σύνολο τῶν κανόνων τοὺς ὁποίους ὁ λόγος ἀναγνωρίζει ὡς *a priori* ἔγκυρους, δηλαδή ὡς ὀργανωτικὲς προϋποθέσεις μιᾶς τάξης δικαίου πρὶν ἀπὸ κάθε θετικὴ νομοθεσία. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸν καθαρὸ καὶ τὸν πρακτικὸ λόγο δίνει στὸν καντιανὸ λόγο οὐσιαστικὰ διαφορετικὸ χαρακτήρα ἀπὸ ὅλους τοὺς προηγούμενους στοχαστές. Χάρη στὸν πρακτικὸ λόγο ὁ ἄνθρωπος ἀνακαλύπτει μέσα του ἕναν *a priori* νόμο, τὸν νόμο τοῦ καθήκοντος, ὁ ὁποῖος «καθορίζει *a priori* τὴ βούληση» καὶ εἶναι καθῆκον ἢ ἀντικειμενικὴ ἀναγκαιότητα μιᾶς πράξης ποὺ γίνεται ἀπὸ ἀποχρέωση. Ὅταν ὁ (πρακτικὸς) λόγος καθορίζει τὴ βούληση γιὰ τὴν πράξη, τότε ὁ ἠθικὸς νόμος «εἶναι ὁ νόμος τῆς αὐτονομίας τοῦ καθαρῶς πρακτικοῦ λόγου»²². Αὐτὸς ὁ νόμος παραγγέλλει στὴ βούληση τὴν ὑπακοή στὴν κατηγορικὴ προσταγὴ καὶ ἡ βούληση «...στὸν βαθμὸ ποὺ μπορεῖ νὰ προσδιορίσει τὸ αὐτεξούσιο εἶναι ὁ ἴδιος ὁ πρακτικὸς λόγος»²³.

Τὸ αὐτεξούσιο, ποὺ ἔχει προσδιοριστεῖ ἀπὸ τὸν λόγο, ἐκφράζει τὴν ἀνε-

19. P. F. STRAWSON, *The Bounds of Sense. An Essay on Kant's Critique of Pure Reason*, London, Methuen, 1973, σ. 23. Ἀκόμη καὶ «...ὁ χώρος δὲν εἶναι ἐμπειρικὴ ἔννοια» ἀλλὰ «...εἶναι μία ἀναγκαία παράσταση *a priori*...», ἀφοῦ «...ὁ χώρος δὲν ἀντιπροσωπεύει κάποια ιδιότητα τῶν πραγμάτων καθ' ἑαυτὰ» ἀλλὰ εἶναι «μία ὑποκειμενικὴ προϋπόθεση τῆς αἰσθητικότητας...» (I. KANT, *Critique of Pure Reason*, London, MacMillan Press, 1980, σσ. 68, 71).

20. «Δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ ὁποιαδήποτε χρῆση τοῦ λόγου ἀλλὰ γιὰ μιὰ χρῆση τοῦ λόγου κατὰ τὴν ὁποία ὁ λόγος δὲν ἔχει ἄλλο σκοπὸ παρὰ μόνο τὸν ἑαυτὸ του» (M. FOUCAULT, *Τί εἶναι Διαφωτισμός*, μτφρ. Στ. Ροζάνη, Ἀθήνα, Ἑρασμος, 1988, σ. 21).

21. E. WEINRIE, *Law as a Kantian Idea of Reason*, S. BYRD - J. HROUSCHKA (ἐπιμ.), *Kant and Law*, Ashgate England 2006, σσ. 6 καὶ 11.

22. I. KANT, *Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου*, μτφρ. Κ. Ἀνδρουλιδάκη, Ἀθήνα, Ἑστία, 2004, σσ. 70, 96.

23. E. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἄν., σ. 87.

ξαρτησία της βούλησης ως ταυτόσημης με τὸν πρακτικὸ λόγο. Ἡ ὑπακοή της βούλησης στὰ ἀξιώματα ποὺ ρυθμίζουν τὴν πράξη τελεῖ ὑπὸ τὴν προϋπόθεση τῆς οἰκουμενικότητας καὶ τέτοιο ἀξίωμα εἶναι ἡ ἀρχὴ *pacta sunt servanda*. Ὅμως ἡ «αὐτονομία τῆς βούλησης εἶναι ἡ ιδιότητα τῆς βούλησης νὰ εἶναι ἡ ἴδια νόμος γιὰ τὸν ἑαυτὸ της»²⁴. Ἡ ἔννοια τῆς αὐτονομίας τῆς βούλησης εἶναι στενὰ δεμένη μετὰ τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας. «Ἡ ἐλευθερία» μετὰ τὴν ὑπερβατολογικὴ ἔννοια ὀρίζεται ὡς ἡ δύναμη «...νὰ ἀρχίζει κανεὶς ἀπὸ μόνος του μία κατάσταση, ἡ αἰτιότητα τῆς ὁποίας δὲν τελεῖ σύμφωνα μετὰ τὸν νόμο τῆς φύσεως κάτω ἀπὸ μία ἄλλη αἰτία ποὺ θὰ τὴν προσδιόριζε ὡς πρὸς τὸν χρόνο»²⁵. Ἀλλωστε ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἡ μόνη ιδέα τοῦ λόγου ποὺ παρέχει τὴν πρόσβαση στὸν νοητὸ κόσμο καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ὁ νόμος τῆς ἐλευθερίας, δηλαδή ὁ νόμος τῆς νοητῆς μας ὑπαρξης, ὑπὸ τὸν ὁποῖο ἡ βούληση ἀνεξαρτητοποιεῖται ἀπὸ τοὺς φυσικοὺς ὅρους τῆς αἰσθησης.

«Ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ αὐτεξουσίου ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸ του ἀπὸ ὅλα τὰ κίνητρα τῆς αἰσθητικότητας...», ἡ ἀρνητικὴ ἔννοια δηλαδή τῆς ἐλευθερίας, συμπληρώνεται ἀπὸ τὴν «...θετικὴ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, ποὺ εἶναι ἡ ιδιότητα τοῦ καθαροῦ λόγου νὰ εἶναι ἀπ' ἑαυτοῦ πρακτικὸς»²⁶. Ἡ καντιανὴ σύλληψη τῆς βούλησης ὡς ἐλευθερίας εἰσαφέρει τὴ διάκριση μεταξὺ τῆς προθετικῆς δραστηριότητας τοῦ ὑποκειμένου καὶ τῆς παθητικότητας τῶν αἰτίων ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν εἰσιετήτα τῆς φύσης. Μέσω τῆς ἐλεύθερης δραστηριότητας ὁ Κάντ ἐγκαθιστᾷ τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν αἰτιότητα τοῦ λόγου (τῶν ἐννοιῶν) καὶ τὴ φυσικὴ αἰτιότητα²⁷. Ἡ ἐλεύθερη δραστηριότητα προσδιορίζεται αὐτόνομα ἀπὸ τὴν αἰτιότητα τοῦ λόγου. Ἀφοῦ ἡ ὑπερβατικὴ μεταφυσικὴ ὡς θεωρητικὴ γνώση εἶναι ἀδύνατη γιὰ τὸν ἄνθρωπο, εἶναι «...ἡ ἠθικὴ τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου ποὺ ἀποδεικνύει γιὰ πρώτη φορὰ τὴ δυνατότητα τῶν μεταφυσικῶν ιδεῶν, μέσω τῆς πραγματικότητας τῆς ἐλευθερίας»²⁸. Ἡ ταύτιση τοῦ λόγου καὶ τῆς ἐλευθερίας δὲν εἶναι δυνατὴ κατ' ἄλλο τρόπο, λέει ὁ Κάντ, παρὰ μόνον μετὰ τὴν προϋπόθεση

24. I. KANT, *Τὰ θεμέλια τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἠθῶν*, μτφρ. Γ. Τζαβάρα, Ἀθήνα, Δωδώνη, 1984, σ. 97.

25. I. KANT, *Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου*, μτφρ. Μ. Δημητρακόπουλου, Ἀθήνα 2006, σ. 218.

26. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 87-88.

27. E. WEINRIB, *Law as a Kantian...*, ἐνθ' ἄν., σ. 14. Ἡ διάκριση φύσης καὶ ἐλευθερίας στηρίζεται στὴ διάκριση τῶν πραγμάτων ὡς φαινομένων καὶ ὡς νοουμένων, δηλαδή στὴ διάκριση αἰσθητοῦ καὶ ὑπεραισθητοῦ κόσμου, ἐμπειρικῆς καὶ νοητῆς πραγματικότητας. Ὁ Mackie θεωρεῖ τὸν Κάντ «ἀντιντετερμινιστὴ» τῆς ἠθικῆς (J. L. MACKIE, *Ἠθική. Ἡ ἐπινόηση τοῦ ἐσφαλμένου*, μτφρ. Δ. Μιχαήλ, Ἀθήνα, Ἐκκρεμές, 2010, σ. 387).

28. Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ, *Ἐπιλεγόμενα*, στὸ I. KANT, *Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου...*, ἐνθ' ἄν., σ. 247.

οί αρχές κάθε πράξης να μπορούν να χρησιμεύσουν ως οίκουμενικός νόμος. Αὐτὸς ὁ νόμος εἶναι μία κατηγορική προσταγή πὺν μπορεῖ νὰ ἐκφραστεῖ μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: πράξε μὲ τέτοιον τρόπο ὥστε οἱ ἀρχές τῆς πράξης σου νὰ μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν ὡς οίκουμενικός νόμος. Ἔτσι, ἡ ἔννοια τῆς ἐλευθερίας ἔχει μία ἀνώτατη ἠθική ἀξία. «Οἱ νόμοι τῆς ἐλευθερίας ὀνομάζονται ἠθικοί», λέει ὁ Κάντ, «ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς φύσεως»²⁹, ἀφοῦ ἡ φύση γιὰ τὸν Κάντ εἶναι ἓνας μηχανισμὸς πὺν ἀποκλείει κάθε ἐνδεχόμενο καὶ ἐλευθερία³⁰.

Ὁ πρακτικὸς λόγος, λοιπόν, ὁ ὁποῖος συναρτᾶται μὲ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐλευθερίας, συνδέεται μὲ τὴν ἔννοια τῆς κανονιστικότητας. Ὁ πρακτικὸς λόγος, ὡς προσδιοριστικὸς τῆς ἐλεύθερης ἐπιλογῆς παρᾶγει κανόνες καθὼς καὶ τὴν ἀντίστοιχη ὑποχρέωση γιὰ τὴν τήρησή τους. Μέσῳ τῆς προσταγῆς ἡ πράξη καθίσταται ἀναγκαία καὶ ἡ προσταγή στοχεύει στὴν ἀναγκαιότητα τῆς πράξης. Ἀλλὰ πὼς συμφιλιώνεται ἡ ἐλευθερία τοῦ ὑποκειμένου μὲ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς πράξης; Ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἀναγκαιότητα συνδέονται, διότι εἶναι ἡ ἴδια ἡ βούληση πὺν θέτει τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ νόμου. «Ἡ προσωπικότητα...», λέει ὁ Κάντ, εἶναι «...ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὸν μηχανισμό ὅλης τῆς φύσης»³¹. Τὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο δομεῖται ὡς ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε φυσική αἰτιότητα, διότι τὸ πρόσωπο πὺν ὑποτάσσεται στὸν ἠθικὸ νόμο, εἶναι ἓνα ἠθικὸ πρόσωπο. «Ἡ ἠθική προσωπικότητα δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν ἐλευθερία ἑνὸς λογικοῦ ὄντος ὑπὸ τοὺς ἠθικοὺς νόμους. Συνεπῶς, ἓνα πρόσωπο δὲν μπορεῖ νὰ ὑποτάσσεται σὲ ἄλλους νόμους παρὰ μόνον σὲ αὐτοὺς πὺν θέτει τὸ ἴδιο στὸν ἑαυτό του»³².

Ἡ ἠθική τοῦ Κάντ ἔχει τὴ ρίζα τῆς στὴ συνείδηση τοῦ ἀτόμου, στὸν ὑποκειμενικὸ πρακτικὸ λόγο³³. Ἀντίθετα, ἡ ἠθική τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων εἶναι μία τέχνη τοῦ βίου, πὺν εἶχε ὡς σκοπὸ νὰ ὀλοκληρώσει πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς φύσης τὸ ἔργο τοῦ ὁποῖου ἡ φύση παρέχει τὴν ἀρχὴ καὶ τὴ γέννηση, τονίζοντας τὶς φυσικὲς βάσεις τῆς ἠθικότητας. Ἡ ἠθική τοῦ Κάντ

29. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἀν., σ. 88.

30. Ἡ διάκριση, λοιπόν, στὴ θεωρία τοῦ Δικαίου τοῦ Κάντ, εἶναι μεταξὺ νόμων τῆς ἐλευθερίας (ἠθικῶν νόμων) καὶ νόμων τῆς φύσεως, ὅχι μεταξὺ φυσικῶν νόμων καὶ θετῶν νόμων, ὅπως ἐσφαλμένα ἀναφέρει ὁ Κ. Παπαγεωργίου (*Ἡ πολιτική δυνατότητα τῆς δικαιοσύνης: Συμβόλαιο καὶ συναίνεση στὸν J. Rawls*, Ἀθήνα, Νῆσος, 1994, σ. 20). Στὸν Κάντ, οἱ *a priori* ἀρχές τοῦ δικαίου δὲν συνιστοῦν φυσικοὺς νόμους, ἀλλὰ συνιστοῦν τὸ φυσικὸ δίκαιο, καὶ ἡ διάκριση δὲν εἶναι μεταξὺ φυσικῶν καὶ θετῶν νόμων (τοῦ νομοθέτη), ἀλλὰ μεταξὺ φυσικοῦ καὶ θετικοῦ δικαίου.

31. I. KANT, *Κριτικὴ τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου...*, ἐνθ' ἀν., σ. 129.

32. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἀν., σ. 98.

33. Ὅπως στὴν Κριτικὴ τοῦ Καθαροῦ Λόγου, ἡ ἀποψή του γιὰ τὸν χῶρο καὶ τὸν χρό-νο δὲν εἶναι προϊόν τῶν ἀντικειμενικῶν σχέσεων τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ κατὰ ὑποκειμενικὸ [J. J. SMART (ἐπιμ.), *Problems of Space and Time*, New York, MacMillan, 1979, σ. 7].

δέν μπορεί νά προέλθει ἀπὸ τὴ φύση, τὴν ὁποία θεωρεῖ καθαρὰ μηχανιστική, «...καὶ εἶναι ἀδύνατον γι' αὐτὸν νά προσδιορίσει τὸν ἔσχατο σκοπὸ ἀπὸ τὴν παρατήρηση τῆς φύσης»³⁴. Αὐτὴ εἶναι ἄλλωστε ἡ ὁμοιότητα τῆς καντιανῆς ἠθικῆς μετὰ τὴ στωικὴ ἠθική. Στὴν καντιανὴ ἐκδοχὴ τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ διασώζεται ὁ ἠθικὸς πυρήνας τῆς στωικῆς θεώρησης – δηλαδή τὸ ὑποκείμενο ὡς πηγὴ ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας μαζὶ μετὰ τὴν ἰδέα ἐνὸς βασιλείου ἔλλογων ὄντων, δηλαδή τῆς ἀνθρωπότητας – ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε τελεολογία³⁵.

Στὸ κλασικὸ φυσικὸ δίκαιο τῆς ἀρχαιότητος ἡ πηγὴ τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι ἡ φύση τῶν πραγμάτων, τὸ δίκαιο ἀντλεῖται ἀπὸ τὴ φύση καὶ τὴν παρατήρησή της. Στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ, ἐνυπάρχει μία ἀναγκαία τάξη ποὺ ἐπιβάλλεται στὸν ἄνθρωπο, μία τάξη ἀντικειμενική. Στὸν Κάντ, ὅμως, ἡ ἀφετηρία τῆς ἠθικότητος δέν εἶναι ἡ φύση ἡ ὁποία θεωρεῖται «ἓνα σύστημα ποσοτήτων»³⁶, ἀλλὰ ὁ ἀνθρώπινος λόγος, διότι ἡ διαίσθηση πρέπει νά εἶναι *a priori*, δηλαδή «...πρέπει νά βρίσκεται μέσα μας πρὶν ἀπὸ κάθε ἀντίληψη ἐνὸς ἀντικειμένου καὶ πρέπει νά εἶναι καθαρή, μὴ ἐμπειρικὴ διαίσθηση»³⁷. Ἡ ἠθικὴ νομοθεσία, μέρος τῆς ὁποίας εἶναι ἡ δικαιοκὴ νομοθεσία, δέν μπορεῖ νά ἔχει ἀπὸ τὴν προέλευση ἀπὸ τὴν καθαρὴ νομοθεσία τοῦ λόγου, μακριὰ ἀπὸ τὸν κόσμο τῆς ἐμπειρίας. Ὅπως «ὅλες οἱ ἠθικὲς ἔννοιες ἔχουν τὴν ἑδρὰ καὶ τὴν πηγὴ τοὺς ἐντελῶς μέσα στὸν λόγο»³⁸, ἔτσι καὶ ἡ Θεωρία τοῦ Δικαίου, δηλαδή «...ἡ μεταφυσικὴ τοῦ δικαίου, εἶναι ἓνα σύστημα ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸν λόγο» καὶ ἡ γνώση τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι ἀντικείμενο τοῦ λόγου, ἀπὸ ὃν ὁ λόγος παρέχει τοὺς *a priori* κανόνες

34. G. DELEUZE, *Ἡ κριτικὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ*, μτφρ. Ἐ. Περδικούρη, Ἀθήνα, Ἑστία, 2000, σ. 114. Σύμφωνα μετὰ τὸν J. Hruschka, στὸν Κάντ ὑπάρχει ἀντίθεση τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος «μέσα στὸ σύστημα τῆς φύσης, μετὰ τὸ ἀνθρώπινο ὄν ὡς πρόσωπο» (J. HRUSCHKA, *Kant and Human Dignity*, S. BYRD - J. HRUSCHKA, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 69-84).

35. Ὅρθα ἐπισημαίνει ὁ MacIntyre ὅτι ὅταν ἡ ἀριστοτελικὴ καὶ χριστιανικὴ τελεολογία ὑποχώρησε κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα, ἐπανήλθε ὁ Στωικισμός (A. MACINTYRE, *After Virtue*, London, Duckworth, 1981, σ. 217). Ἀντίθετα ἡ Martha Nussbaum θεωρεῖ ὅτι ἡ διαφορὰ μετὰ τὸν ἀρχαῖον Στωικισμό καὶ «καντιανοῦ Στωικισμοῦ» εἶναι ὅτι ἡ καντιανὴ ἠθικὴ δέν εἶναι προσδεδεμένη σὲ μία τελεολογία, ἀντίθετα μετὰ τοὺς Στωικούς: M. NUSSBAUM, *Kant and Stoic Cosmopolitanism*, *The Journal of Political Philosophy*, 5, 1997, σσ. 1-25 (Ὁ Κάντ καὶ ὁ στωικὸς κοσμοπολιτισμός, μτφρ. Χ. Χρόνη, *Δευκαλίων*, 18, 2000, σσ. 157-192). Ὅμως, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ διαφορὰ ἐγκτεται στὸ ὅτι ἡ στωικὴ ἠθικὴ εἶναι πλήρως ὑποταγμένη στὴν ἀπόλυτη αἰτιοκρατία μιᾶς φυσικῆς κοσμολογίας ἐνῶ ἡ καντιανὴ ἠθικὴ δέν εἶναι σὲ συνάρτηση μετὰ τὴ φυσικὴ τάξη. Γιὰ τὴν ὑποχώρηση τῆς ἔννοιαι τοῦ «τέλους» στοὺς Στωικούς, πβ. A. MACINTYRE, *After Virtue...*, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 157.

36. R. LENOBLE, *Histoire de l'idée de la nature*, Paris, Albin Michel, 1969, σ. 247.

37. I. KANT, *Critique of Pure Reason*, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 70.

38. I. KANT, *Τὰ θεμέλια τῆς Μεταφυσικῆς...*, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 57.

του φυσικού δικαίου και στον λόγο θεμελιώνεται το συμβόλαιο και το κράτος, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Το φυσικό δίκαιο είναι ορθολογικό. Είναι «...πολύ περισσότερο ορθολογικό δίκαιο, παρά φυσικό δίκαιο...», όπως επισημαίνει ο M. Villey, «...στο οποίο οι αρχές του *justum* δεν προέρχονται από τη γνώση της φύσης, αλλά από την εσωτερική υποκειμενική διαίσθηση, αυτήν του πρακτικού λόγου»³⁹.

Η καντιανή Θεωρία του Δικαίου είναι προϊόν της κριτικής σκέψης ή όποια θέτει τους όρους έγκυρότητας της γνώσης του δικαίου όχι ως κάτι που είναι, αλλά ως «δέον είναι». Είναι «το οίκουμενικό *a priori* του δικαιο-κού λόγου», όπως εϋστοχα το ονόμασε η S. Goyard-Fabre⁴⁰. Υπάρχει συνεπώς στενή εσωτερική σχέση ανάμεσα στην καντιανή γνωσιοθεωρία και το φυσικό (ορθολογικό) δίκαιο, σχέση δηλαδή ανάμεσα στις νομικές και τις γνωσιοθεωρητικές μορφές στην καντιανή Θεωρία του Δικαίου. Ο Κάντ είναι ο κορυφαίος εκπρόσωπος της σχολής του «νεώτερου» φυσικού δικαίου, που είναι προσανατολισμένο προς τον άνθρωπο και την έλλογη φύση του ανθρώπου, στην όποια αποδίδεται «δομική» λειτουργία στον χώρο του δικαίου. Το φυσικό δίκαιο είναι ένα δίκαιο ανθρώπινο, που οι αρχές του παράγονται από τον ανθρώπινο λόγο έξω από την ιστορία και τον χρόνο. Ένα δίκαιο έμμενές στον άνθρωπο και προϊόν της βούλησής του. «Η Θεωρία του Δικαίου του Κάντ είναι το πέρασμα από το φυσικό δίκαιο στο ορθολογικό δίκαιο»⁴¹. Έτσι, η καντιανή φιλοσοφία του δικαίου προκαλεί έναν βαθύ μετασχηματισμό της έννοιας του φυσικού δικαίου.

Β. Το περιεχόμενο του φυσικού δικαίου στη Θεωρία του Δικαίου

Το ζήτημα του περιεχομένου του φυσικού δικαίου στον Κάντ, είναι συ-νυφασμένο με το ζήτημα της σχέσης δικαίου και ηθικής. Το δίκαιο και η ηθική εδράζονται εξίσου στην ορθολογική προσταγή και στην έννοια της ελευθερίας. Πράγματι, το δίκαιο και η ηθική έχουν κοινή αφετηρία, την αρχή της ανωτερότητας του νομοθετούντος πρακτικού λόγου και θεμελιώνονται στην ύψιστη ηθική βαθμίδα, που για τον Κάντ είναι η αρχή της αυτομικότητας του προσώπου ως ηθικού υποκειμένου⁴². Έχουν επίσης κοινό προσανατολισμό, αφού «...η υποχρέωση είναι η αναγκαιότητα μιας ελεύθερης πράξης κάτω από την κατηγορική προσταγή του λόγου», αλλά η πράξη είναι αναγκαία όχι λόγω του «τέλους», του σκοπού, αλλά λόγω της μορφής

39. M. VILLEY, *Leçons d'histoire de philosophie du droit*, Paris, Dalloz, 2002, σ. 65.

40. S. GOYARD-FABRE, *La philosophie du droit de Kant*, Paris, Vrin, 1996, σ. 30

41. S. GOYARD-FABRE, *Kant et le problème du droit*, Paris, Vrin, 1975, σ. 255.

42. Κ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ, *Κριτική φιλοσοφία και λογική των θεσμών*, Αθήνα, Έστια, 2001, σ. 217.

της ως καθήκοντος, πού είναι τὸ καθήκον τῆς συμμόρφωσης μὲ τὸν νόμο. Ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος καὶ ἡ ἀντίστοιχη συμμόρφωση μὲ τὸν νόμο εἶναι «τυπική», μπορεῖ νὰ πάρει ὅποιοδήποτε περιεχόμενο σὲ κάθε κοινωνία ἢ ἠθική παράδοση, διότι ἡ ἔννοια τοῦ καθήκοντος ἀποσπᾶται ἀπὸ κάθε τελεολογία⁴³.

Εἶναι, λοιπόν, κεντρικὴ ἡ ἔννοια τοῦ νόμου καὶ γιὰ τὴν καντιανὴ ἠθικὴ καὶ γιὰ τὴν καντιανὴ θεωρία τοῦ δικαίου. Ἡ καντιανὴ ἔννοια τοῦ νόμου, ἐκτὸς ἀπὸ γνωσιοθεωρητικὸ χαρακτήρα, ἔχει ἠθικὸ καὶ νομοκανονιστικὸ χαρακτήρα. Ὁ νόμος τοῦ καθήκοντος περιλαμβάνει κάθε καθήκον, τὸ καθήκον τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἀρετῆς. Ἡ καντιανὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου στηρίζεται στὴν κεντρικὴ κατηγορία τοῦ νόμου, ὅπως καὶ ἡ καντιανὴ ἠθικὴ, ἡ ὁποία ἐξ αὐτοῦ τοῦ λόγου θεωρεῖται ἠθικὴ τοῦ νόμου, εἶναι δηλαδὴ δεοντολογικὴ ἠθικὴ, ἡ ὁποία ἐξαρτᾶ τὴν ὀρθότητα τῆς πράξης ὄχι ἀπὸ τὸ ἀγαθὸ ἀποτελέσματά της, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ συμφωνία της πρὸς κάποια ἀρχὴ ἢ κανόνα. Ἡ ἠθικὴ πράξη στὸν Κάντ ἔχει ὡς κίνητρο τὴν ἴδια τὴ μορφή τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ὄχι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς πράξης ἢ ὅποιοδήποτε ἀγαθό⁴⁴. Ἀλλὰ καὶ ὡς φιλοσοφία τοῦ δικαίου ἡ καντιανὴ θεωρία δὲν ἐπικεντρώνεται στὴν ἀγαθότητα τῆς πράξης, ἀλλὰ στὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴν πράξη καὶ στὴ συμμόρφωσή του μὲ τὸν νόμο. Οἱ «δικαιῖκοι» νόμοι, «...πού ἀφοροῦν ἐξωτερικὲς πράξεις» καὶ οἱ «ἠθικοὶ» νόμοι, πού «...ἀπαιτοῦν νὰ εἶναι οἱ ἀρχές προσδιορισμοῦ τῶν πράξεων» θεμελιώνονται ἐξίσου στὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ μὲν τοῦ καθήκοντος⁴⁵. Τὸ μοναδικὸ κίνητρο –καθαρὰ τυπικὸ– εἶναι αὐτὸ τοῦ σεβασμοῦ τοῦ νόμου καὶ οὗ αὐτὸ συνίσταται ὁ νομικὸς καὶ ἠθικὸς φορμαλισμὸς τοῦ Κάντ.

Οἱ νόμοι τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ καθήκοντος, πού θεμελιώνουν τὸν κοινὸ προσανατολισμὸ τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἠθικῆς, εἶναι τὰ θεμέλια τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Δίκαιο καὶ ἠθικὴ διαφέρουν ὄχι τόσο ἀπὸ διαφορετικὰ καθήκοντα –ἀφοῦ σὲ τελικὴ ἀνάλυση ὅλα τὰ καθήκοντα ἀνήκουν στὴν ἠθικὴ– ἀλλὰ ἀπὸ τὴν διαφορετικὴ νομοθεσία πού ἀντιστοιχεῖ στὸ καθένα καὶ τὴν διαφορετικὴ φύση τῆς ὑποχρέωσης πού ἐπισύρουν. Ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου «ἀφορᾷ μόνο τὴν ἐξωτερικὴ (πρακτικὴ) σχέση ἑνὸς προσώπου μὲ ἕνα ἄλλο», στὴν ὁποία ἐνδιαφέρει «...μόνο ἡ μορφή τῆς σχέσης τῶν δύο σεβαστῶν ἐλευθέρων βουλήσεων στὸν βαθμὸ πού θεωροῦνται ἐλεύθερα...»

43. A. MACINTYRE, *A Short History of Ethics*, New York, MacMillan, 1968, σ. 198.

44. Κ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 73. Ὁ Rawls, ἀντίθετα, θεωρεῖ ὅτι «...ἡ ἠθικὴ τοῦ Κάντ δὲν εἶναι ἠθικὴ τοῦ νόμου, ἀλλὰ ἡ ἠθικὴ τοῦ ἀμοιβαίου σεβασμοῦ καὶ τῆς αὐτοεκτίμησης» (J. RAWLS, *Θεωρία τῆς Δικαιοσύνης...*, ἐνθ' ἀν., σ. 305). Αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὀρθή. Ἡ ἠθικὴ τοῦ Κάντ εἶναι ἡ ἠθικὴ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, τῆς κατηγορικῆς προσταγῆς καὶ τοῦ καθήκοντος καὶ ὄχι ἡ ἠθικὴ τοῦ ἀμοιβαίου σεβασμοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ πλουραλισμοῦ τοῦ Rawls.

45. «Ἡ φύση καὶ ἡ κλίση δὲν μποροῦν νὰ δώσουν νόμους στὴν ἐλευθερία»: Ε. ΚΑΝΤ, *Δοκίμια...*, ἐνθ' ἀν., σ. 128).

και ὅχι τὸ περιεχόμενό τους, ἐνῶ ἡ ἠθικὴ ἀφορᾷ τὴν ἴδια τὴν ἀγαθὴ βούληση ἐσωτερικά. «Τὸ δίκαιο, λοιπόν, εἶναι τὸ σύνολο τῶν ὄρων κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἡ ἐλεύθερη βούληση τοῦ ἑνὸς μπορεῖ νὰ ἐνωθεῖ μὲ τὴν ἐλεύθερη βούληση τοῦ ἄλλου, σύμφωνα μὲ ἕναν οἰκουμενικὸ νόμο τῆς ἐλευθερίας». Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, διακρίνεται τὸ δίκαιο ἀπὸ τὴν ἠθικὴ καὶ αὐτὸ συμπεκνώνεται στὸν οἰκουμενικὸ νόμο τοῦ δικαίου: «Πράττε ἐξωτερικά μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε ἡ ἄσκηση τῆς ἐλεύθερης βούλησός σου νὰ μπορεῖ νὰ συνυπάρχει μὲ τὴν ἐλευθερία κάθε ἄλλου, σύμφωνα μὲ ἕναν οἰκουμενικὸ νόμο...»⁴⁶.

Ὁ Κάντ, ἀκολουθώντας τὴ σχολὴ τοῦ νεώτερου φυσικοῦ δικαίου προσεγγίζει τὸ δίκαιο μέσα ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς ἠθικῆς, ἀλλὰ καταλήγει στὴ διάκριση δικαίου καὶ ἠθικῆς. Ὁ καντιανὸς ὁρισμὸς τοῦ δικαίου (τοῦ φυσικοῦ δικαίου) συνίσταται στὸν τρόπο συνύπαρξης τῶν ἐλευθέρων βουλήσεων ὑπὸ τοὺς οἰκουμενικοὺς καὶ ἀναγκαίους νόμους τοῦ λόγου. Ἔτσι, τὸ δίκαιο ἀφορᾷ μόνο τὴν ἐξωτερικὴ σχέση τῶν προσώπων καὶ δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ κίνητρο τῆς πράξης, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὴ μορφή τῆς σχέσης τῶν προσώπων αὐτῶν. Εἶναι, συνεπῶς, τὸ δίκαιο ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνθρώπινης συνύπαρξης. Ἐνῶ ἡ ἠθικὴ νομοθεσία θεωρεῖ ὡς κίνητρο τῆς πράξης τὴ συμμόρφωση πρὸς τὸ καθήκον, ἡ δικαιοκὴ νομοθεσία δὲν ἐννομεύει τὸ καθήκον ὡς κίνητρο τῆς ἐννομης πράξης, διότι τὴν ἐνδιαφέρει μόνον ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τῆς πράξης καὶ ὅχι ἡ πρόθεση τοῦ ὑποκειμένου ἢ ἡ ἀγαθὴ βούλησή του, οὔτε ὁποιοδήποτε ἀποτέλεσμα ἢ σκοπός⁴⁷. Ἡ συμφωνία τῆς πράξης μὲ τὸν νόμο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ κίνητρα τῆς πράξης, εἶναι ἡ νομιμότητα (*Legalität*), ἐνῶ ἡ ἠθικότητα (*Moralität*), εἶναι ἡ συμφωνία τῆς πράξης μὲ τὸν νόμο λόγῳ τῆς ιδέας τοῦ καθήκοντος, ποὺ εἶναι ταυτόχρονα κίνητρο τῆς πράξης. Ἡ σφαῖρα τῆς νομιμότητας ἀφορᾷ τις ἐξωτερικὲς σχέσεις τῶν προσώπων, ἐνῶ ἡ ἠθικὴ θεωρεῖ τὴν πράξη ἐσωτερικά.

Ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου (*recht*) εἶναι συνδυασμὸς ἐξωτερικῆς σχέσης καὶ ἐλεύθερης βούλησης, ἔνωση ἐξωτερικότητας καὶ ἐλευθερίας. Ἀντικείμενο τοῦ δικαίου εἶναι αὐτὸ ποὺ λαμβάνει ἐξωτερικὴ μορφή καὶ ἀπαιτεῖ τὴν ἐξωτερικὴ συμφωνία μὲ τὰ ὀρθολογικὰ ἀξιώματα. Ἡ καρδιὰ τῆς ἔννοιας τοῦ δικαίου εἶναι ἡ μορφή τῆς σχέσης ἀνάμεσα σὲ δύο ἐλεύθερες βουλήσεις. Ὁ σκοπὸς τῆς πράξης δὲν ἀφορᾷ τὴν σχέση τῶν ἐλευθέρων βουλήσεων, διότι εἶναι ἐσωτερικὸς σκοπὸς τῶν βουλήσεων. Δὲν ἐνδιαφέρει τὸ ἀντικείμενο

46. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 104-105.

47. Ἡ θέση ὅτι «ὁ Κάντ ἐξοβελίζει τὴν φρονηματικὴ πλευρὰ τῆς συμπεριφορᾶς ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ δικαίου καὶ αὐτὸ εἶναι σαφὴς ἔνδειξη μᾶς φιλελεύθερης ἀντίληψης τοῦ δικαίου», (βλ. Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ἡ πολιτικὴ δυνατότητα...*, ἐνθ' ἄν., σ. 27), εἶναι ἴσως ὑπερβολικὴ. Ὁ Κάντ, πράγματι, ἐξοβελίζει ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ δικαίου τὸν παράγοντα τῆς πρόθεσης τοῦ ὑποκειμένου, περιορίζοντας τὴν ἐννομὴ πράξη στὰ ἐξωτερικά της χαρακτηριστικά. Ὅμως αὐτὸ δὲν ὁδηγεῖ κατ' ἀνάγκην σὲ μία «φιλελεύθερη ἀντίληψη τοῦ δικαίου», ἡ ὁποία δὲν εἶναι συμβατὴ μὲ τὸν ἀκραῖο νομικὸ φορμαλισμὸ τοῦ Κάντ.

της ελεύθερης βούλησης, αλλά μόνο ότι η ελεύθερη βούληση το θέλει, ενδιαφέρει δηλαδή μόνο η μορφή της βούλησης, όχι το περιεχόμενό της. Από το περιεχόμενο του δικαίου (μέ την στενή έννοια) αφαιρείται το περιεχόμενο της βούλησης⁴⁸. Ο φορμαλισμός του ηθικού νόμου, λοιπόν, συνοδεύεται από τον φορμαλισμό του δικαίου πού, όπως θα δούμε, εκτείνεται και στον χώρο του θετικού δικαίου⁴⁹.

Είναι γεγονός ότι ο Κάντ στη *Μεταφυσική των Ηθών* πραγματεύεται το δίκαιο στο πρώτο μέρος του έργου, θεωρώντας ότι οι έννομες σχέσεις είναι πρότερες από το ηθικό καθήκον. Με τον τρόπο αυτό δίνει το πρωτείο στη νομιμότητα, ενώ το πεδίο της αρετής έπεται. Σύμφωνα με τον Weinrib, λοιπόν, έχουμε στον Κάντ πρωτείο του όρθου (*right*) έναντι του αγαθού, πού καθιστά το δίκαιο έννοιολογικά πρότερο από την ηθική⁵⁰. Εφ' όσον το δίκαιο αφορά τη μορφή της σχέσης ανάμεσα σε δύο ελεύθερες βουλήσεις, αφορά δηλαδή τη μορφή των σχέσεων συνύπαρξης ανάμεσα στα πρόσωπα, τότε πράγματι το δίκαιο προηγείται της ηθικής, έναντι της οποίας αποκτά διακριτό έννοιολογικό περιεχόμενο. Άλλωστε, παράδειγμα της επίδρασης του δικαίου στην ηθική είναι η έπεξεργασία του Κάντ στη *Θεωρία της Αρετής* (το δεύτερο μέρος της *Μεταφυσικής των Ηθών*), της ιδέας της ευγένειας (*politesse*). Η λειτουργία της απαιτεί ο κάθε «πλησίον» να συμπεριφέρεται εντός της κοινωνίας ως «μακρινός» και να αποφύγει κάθε παρέμβαση στην προσωπική ζωή ενός ατόμου. Η υποχρέωση αυτή είναι απόρροια του νομικού φορμαλισμού⁵¹.

Το δίκαιο, λοιπόν, με της προτεραιότητα των εξωτερικών σχέσεων των προσώπων, δεν καταλαμβάνει όλο το πεδίο της ηθικής πράξης. Το ζήτημα της προτεραιότητας του δικαίου έναντι της ηθικής, στη σύγχρονη φιλελεύθερη πολιτική φιλοσοφία μετατόπισε σε πρωτείο του όρθου έναντι του αγαθού ή της δικαιοσύνης έναντι του αγαθού (π.χ. Rawls), ενώ στην κοινοτιστική πολιτική φιλοσοφία έχουμε αντιστροφή του πρωτείου: το αγαθό προηγείται του όρθου (Sandel, Taylor, MacIntyre). Όμως οι έννοιες «όρθο»

48. E. WEINRIB, *Law as a Kantian...*, *ένθ' άν.*, σ. 20. Η έννοια του δικαίου κάνει αφαίρεση από το περιεχόμενο της ελεύθερης έπιλογής ως μορφής προθευκής δραστηριότητας (*purposive activity*).

49. Η ένσταση ότι η άποψη αυτή του Κάντ για τη βούληση είναι πολύ διανοητική και οδηγεί σε μία αφάιρεση παραλυσίας από κάθε συγκεκριμένη κατάσταση, ότι η πράξη συλλαμβάνεται αφηρημένα και το υποκείμενο εκλαμβάνεται ως άδειος έαυτός αποσπασμένος από το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσió του (M. J. SANDEL, *Liberalism and the Limits of Justice*, Cambridge, CUP, 1982, σσ. 8 κ. έξ.), είναι σύμφωνα με τον Weinrib έσφαλμένη, διότι παραγνωρίζει τον ρόλο του λόγου ως δραστηριότητας με κάποιο αντικείμενο και η «ελεύθερη βούληση δεν είναι άδεια από κάθε περιεχόμενο ως τέτοιο, αλλά υπάρχει άπουοία καθορισμού από ένα συγκεκριμένο περιεχόμενο» (*ένθ' άν.*, σσ. 34-35).

50. E. WEINRIB, *Law as a Kantian...*, *ένθ' άν.*, σσ. 32 κ. έξ.

51. A. PHILONENKO, Introduction, I. KANT, *Doctrine...*, *ένθ' άν.*, σ. 54.

καὶ «ἀγαθὸ» εἶναι ἠθικὲς ἔννοιες καὶ κάθε συζήτηση περὶ τοῦ πρωτείου τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης συσκοτίζει τὸ πραγματικὸ ζήτημα ποῦ εἶναι ἡ σχέση δικαίου καὶ ἠθικῆς καὶ ταυτόχρονα ἡ διάκρισή τους. Κάθε ἀνάλυση τῆς καντιανῆς θεωρίας τοῦ δικαίου –ποῦ ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὸν ὅρο «δικαιοσύνη»– ὑπὸ τὸ πρῖσμα «ὀρθοῦ/ἀγαθοῦ», ἐξουδετερώνει τὴν καντιανὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου καὶ καταργεῖ τὴ διάκριση δικαίου καὶ ἠθικῆς, τὴν ὁποία τόσο κατηγορηματικὰ διατύπωσε ὁ Κάντ⁵². Τὸ δίκαιο, λοιπόν, εἶναι ὁ προσδιορισμὸς τῶν σχέσεων τῶν προσώπων ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς συνύπαρξης τῶν ἐλευθεριῶν. Γιὰ τὸν Κάντ «...ὑπάρχει ἓνα μοναδικὸ ἔμφυτο δικαίωμα, ἡ ἐλευθερία (ἡ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἐλεύθερης βούλησης τοῦ ἄλλου), ἀλλὰ καὶ «...ἡ ἔμφυτη ἰσότητα, δηλαδή ἡ ἀνεξαρτησία ποῦ συνίσταται στὸ νὰ μὴν ὑποχρεωθεῖ κάποιος ἀπὸ τοὺς πολλοὺς, παρὰ μόνον σὲ αὐτὸ ποῦ μπορεῖ ἀμμοιβαῖα νὰ τοὺς ὑποχρεώσει...»⁵³.

Ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσότητα συμπληρώνονται τέλεια καὶ εἶναι τὰ ἔμφυτα –«φυσικά»– δικαίωματα τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ ὑποκείμενο εἶναι ἐλεύθερο ὅχι μόνον διότι ξέρει νὰ ὑποχρεώνει τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ ἐπὶ πλέον διότι μπορεῖ νὰ ὑποχρεώσει τὸν ἄλλον νὰ πράξει ἐξωτερικὰ ὡς ὑποκείμενο ποῦ ὑποχρεώνεται. Τὸ δίκαιο εἶναι, λοιπόν, συνδεδεμένο μὲ τὴν ἔννοια τοῦ καταναγκασμοῦ καὶ θεμελιώνεται στὴν ἀρχὴ τῆς δυνατότητας ἐνὸς νομικοῦ καταναγκασμοῦ, ὁ ὁποῖος καὶ μόνον μπορεῖ νὰ προσφέρει τὴν ἐγγύηση τοῦ δικαίου⁵⁴. Γι' αὐτό, ὅπως λέει ὁ Κάντ, «τὸ δίκαιο καὶ ἡ ιδιότητα τοῦ καταναγκασμοῦ εἶναι ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πράγμα»⁵⁵. Μέσω αὐτῆς τῆς δυνατότητας πρὸς ὑποχρέωση, ὁ Κάντ ἐγκαθιδρύει τὴ συνύπαρξη τῶν ἐλευθεριῶν, βάσει τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων τῶν προσώπων. Ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσότητα εἶναι φυσικά δικαίωματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ χρησιμεύουν ὡς θεμέλιο τοῦ φυσικοῦ δικαίου στὴν προοπτικὴ τῆς συνύπαρξης τῶν ἐλευθεριῶν. Ὁ Κάντ

52. Στὴ συσχέτιση τῆς δικαιοσύνης μὲ τὸ ἀγαθὸ στοὺς κοινοτιστὲς καὶ μὲ τὸ ὀρθὸ στὸν Rawls, ἀπουσιάζει τὸ δίκαιο, ἐνῶ ἡ *Θεωρία τοῦ Δικαίου* τοῦ Κάντ μεταπίπτει σὲ ἠθικὴ φιλοσοφία. Ὁ δεοντολογικὸς ἑαυτὸς τοῦ Sandel ἢ τοῦ Rawls δὲν εἶναι τὸ καντιανὸ ὑποκείμενο δικαίου. Παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἠθικοποίησης τοῦ δικαίου, μέσω τῆς ἔννοιας τῆς δικαιοσύνης, εἶναι καὶ τὸ P. RICŒUR, *Ὁ ἴδιος ὁ ἑαυτὸς ὡς ἄλλος*, μτφρ. Β. Ἰακώβου, Ἀθήνα, Πόλις, 2008. Βεβαίως πρόκειται γιὰ ἀνασκευὴ τῆς καντιανῆς θεωρίας, πράγμα ποῦ παρουσιάζεται μάλιστα καὶ ὡς αἶτημα ἢ ζητούμενο: «Γιὰ νὰ ἀνασυνθέσουμε μία καντιανὴ Θεωρία τῆς Δικαιοσύνης πρέπει νὰ ἀνατρέξουμε στὰ ἠθικά γραπτὰ τοῦ Κάντ» (Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ἡ πολιτικὴ δυνατότητα...*, ἐνθ' ἄν., σ. 19).

53. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 111-112. Ἦδη στὸ δοκίμιό του «Θεωρία καὶ Πράξη» ὁ Κάντ ἀναφέρει ὅτι τὸ καθεστὼς τῆς πολιτείας ὡς καθεστὼς δικαίου θεμελιώνεται σὺς *a priori* ἀρχὲς τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητας καὶ τῆς αὐτοτέλειας (E. KANT, *Δοκίμια...*, ἐνθ' ἄν., σ. 130).

54. S. GOYARD-FABRE, *La place de la justice dans la doctrine kantienne du droit*, *APD*, 20, 1975, σσ. 235-257.

55. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἄν., σ. 105.

όδηγεί την έννοια του φυσικού δικαίου, όπως την εκλαμβάνει ή σχολή του «νεώτερου» φυσικού δικαίου, στην ολοκλήρωσή της. Οί έννοιες της αυτόνομίας της βούλησης, της ελευθερίας και της ισότητας, βρίσκονται ήδη στη φυσικο-δικαιική παράδοση του 17ου και 18ου αιώνα, στην οποία, όμως, υπάρχει ακόμη σύγχυση των όρων ανάμεσα σε μία ορθολογική ηθική και στο φυσικό δίκαιο, ενώ το δίκαιο ανάγεται σε μία ηθική φιλοσοφία και σε μία ηθική που νοείται ως καθήκον τελειοποίησης του προσώπου.

Ο Κάντ έχει το ίδιο σημείο εκκίνησης ως «ηθικιστής», ξεκινά από την ένότητα δικαίου και ηθικής αλλά καταλήγει στη διχοτόμηση ανάμεσα στη θεωρία του δικαίου και στη θεωρία της αρετής αφού η ηθική και το ηθικό καθήκον δεν παρέχουν τη δυνατότητα «να υποχρεώσει κανείς τον άλλον». Η δυνατότητα προς υποχρέωση του άλλου είναι ο είδοποιός χαρακτήρας του δικαίου. Η ηθική επιτάσσει να κρατώ την υπόσχεσή μου σε ένα συμβόλαιο, ακόμα και όταν το αντισυμβαλλόμενο μέρος δεν μπορεί να με εξαναγκάσει σε αυτό. Όμως το καθήκον της τήρησης των υποσχέσεων είναι ταυτόχρονα ηθική αρχή –αφού η υπόσχεση είναι «το θεμέλιο ενός καθήκοντος δικαίου, ή υπερβατολογική συνθήκη δυνατότητάς του»⁵⁶– αλλά και αρχή του δικαίου, δικαικό αξίωμα του πρακτικού λόγου, για τη σύναψη και τήρηση του συμβολαίου μεταξύ δύο βουλήσεων⁵⁷. Σε τί συνίσταται όμως για τον Κάντ η εξωτερική σχέση μεταξύ δύο βουλήσεων; Πριν ασχοληθούμε με το ζήτημα αυτό, υπενθυμίζουμε ότι για τον Κάντ το φυσικό δίκαιο είναι ένα σύνολο κανόνων που υποχρεούνται από τον ανθρώπινο λόγο και θεμελιώνονται στα φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου, δηλαδή την ελευθερία, την ισότητα και, όπως θα δούμε εν συνεχεία, την ιδιοκτησία⁵⁸, τα οποία είναι, σύμφωνα με την έκφραση του Κ. Ψυχοπαίδη, «προαστικές, προκοινωνικές δυνατότητες των ανθρώπινων σχέσεων»⁵⁹.

Ο ρόλος του φυσικού δικαίου στη ζωή του δικαίου

Α. Η ανεπάρκεια του φυσικού δικαίου

Η σχέση δικαίου στην καντιανή νομική θεωρία είναι μία τυπική εξωτερική σχέση των βουλήσεων δύο κοινωνικά δρώντων υποκειμένων. Αν κάθε

56. «Η υπόσχεση συνιστά μία *a priori* αναγκαιότητα της ελευθερίας ως αμοιβαιότητας» (Π. ΚΟΝΤΟΥ, *Η καντιανή ηθική της υπόσχεσης*, Αθήνα, Έστια, 2005, σ. 43).

57. Πά τη λειτουργία της υπόσχεσης κατά τη σύναψη του συμβολαίου μεταξύ δύο μερών, πβ. Ι. ΚΑΝΤ, *Doctrine...*, *ένθ' άν.*, σ. 152 και Α. ΦΙΛΟΝΕΝΚΟ, *Introduction...*, *ένθ' άν.*, σ. 150.

58. Μ. VILLEY, *Leçons...*, *ένθ' άν.*, σσ. 62, 63.

59. Κ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ, *Κριτική φιλοσοφία...*, *ένθ' άν.*, σ. 88.

άνθρωπος είναι μία ελεύθερη βούληση, αυτή θα πρέπει να άφορα ένα αντικείμενο. Πράγματι, στην έννοια της ιδιοκτησίας βλέπουμε να φωτίζεται η σχέση του ανθρώπου με τον άλλο, καθώς επίσης στην ιδιοκτησία βρίσκει, σύμφωνα με τον Κάντ, το περιεχόμενό της ή ανθρώπινη ελευθερία, ως έμφυτο δικαίωμα του ανθρώπου. Η σχέση με τον άλλον είναι σχέση μίας ελεύθερης βούλησης που έχει ένα πράγμα, με μία άλλη ελεύθερη βούληση που επίσης έχει ένα πράγμα. Το «πράγμα» για τον Κάντ είναι αυτό που είναι έξωτερικό στο αὐτεξούσιό μου και δεν διαθέτει ελευθερία, το υλικό πράγμα (*res corporalis*) που διακρίνεται από το πρόσωπο. Το δικαίωμα αξίωμα του πρακτικού λόγου είναι: «είναι δυνατόν να έχω δικό μου κάθε πράγμα έξωτερικό πρὸς τὸ αὐτεξούσιό μου»⁶⁰. Ὁ Κάντ, διαφωνώντας με τὸν Achenwall, ἀρνεῖται τὴν ἰδέα τοῦ *res nullius*, δηλαδή ἑνὸς ἀντικειμένου χωρὶς κάτοχο, διότι γι' αὐτὸν κάθε πράγμα μπορεῖ νὰ νοηθεῖ ὡς ὑπάρχον κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ ἀνθρώπου. Βλέπει, δηλαδή, ἀναγκαῖα συνάφεια ἀνάμεσα στὸ έμφυτο δικαίωμα τῆς ελευθερίας καὶ στὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα τῆς ἐπιλογῆς του. «Ένα ἀντικείμενο χωρὶς κάτοχο εἶναι ἀντίθετο στὸ δίκαιο». Γι' αὐτὸ «κάθε ἀντικείμενο εἶναι ἀντικειμενικὰ δυνάμει δικό μου»⁶¹—αὐτὸ εἶναι μία *a priori* προϋπόθεση τοῦ πρακτικοῦ λόγου. Αὕτῃ ἡ *lex permissiva* σημαίνει τὴν ἱκανότητα νὰ «κατέχουμε» δυνάμει κάθε ἐξωτερικὸ ἀντικείμενο, νὰ ἐπιβάλλουμε σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀπέχουν ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ ἀντικειμένου τῆς βούλησής μας, διότι αὐτὸ βρίσκειται σὴ δική μας κατοχή.

Οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις ἐκλαμβάνονται ὡς ὀντογενεῖς σχέσεις κατοχῆς, πὺν στηρίζονται σὲ μία ἔλλογη σχέση τοῦ ὑποκειμένου μετὰ τὸ ἀντικείμενο, ὡς αἷτημα τοῦ λόγου. Ἡ ἰδέα τῆς κατοχῆς συνδέεται μετὰ τὴν ἰδέα τῆς ὑποχρέωσης, τὴν ὁποία τὸ ἄτομο μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλει σὲ τοὺς ἄλλους, σὲ σχέση μετὰ τὰ πράγματα πὺν ἔχει σὴν κατοχή του. Τὸ «δικό μου» εἶναι αὐτὸ πὺν εἶναι ἐξωτερικὸ σὲ μένα καὶ σὲ ὁποῖο δὲν θὰ μπορούσαν νὰ με ἐμποδίσουν σὴν χρήση του, χωρὶς νὰ με βλάψουν (δηλαδή νὰ βλάψουν τὴν ελευθερία μου, πὺν μπορεῖ νὰ συμφωνεῖ μετὰ τὴν ελευθερία παντὸς ἄλλου). Ἡ κατοχή, δηλαδή, εἶναι ἡ ὑποκειμενικὴ προϋπόθεση τῆς χρήσης τοῦ πράγματος, ἀλλὰ ὁ Κάντ διακρίνει μετὰξὺ ἐμπειρικῆς καὶ νοητῆς κατοχῆς καὶ αὕτῃ εἶναι ἡ μεγάλη πρωτοτυπία τῆς *Θεωρίας τοῦ Δικαίου*. «Τὸ ἐξωτερικὸ δικό μου εἶναι αὐτὸ πὺν δὲν θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ με ἐμποδίσει ἀπὸ τὴ χρήση του, χωρὶς νὰ με βλάψει, ἀκόμη καὶ ὅταν δὲν τὸ ἔχω σὴ (φυσικὴ) κατοχή μου»⁶².

60. «Τὸ δικό μου σύμφωνα μετὰ τὸ δίκαιο εἶναι αὐτὸ μετὰ τὸ ὁποῖο εἶμαι τόσο δεμένος, ὥστε ἡ χρήση ἑνὸς ἄλλου χωρὶς τὴ συναίνεσή μου θὰ με ἐβλαπτε. Ἡ κατοχή εἶναι ἡ ὑποκειμενικὴ προϋπόθεση τῆς δυνατότητας τῆς χρήσης ἐν γένει» (I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἄν., σσ. 119-121).

61. *Αὐτόθι*, σσ. 120-121.

62. *Αὐτόθι*, σ. 123.

Πρέπει συνεπώς να προϋποθέσουμε μία νοητή κατοχή (*possessio noumenon*) ως δυνατή για να υπάρχει «ένα δικό μου ή ένα δικό σου», ενώ η εμπειρική κατοχή είναι η κατοχή στον κόσμο των φαινομένων (*possessio phaenomenon*). Έτσι, το να κατέχεις ένα πράγμα, σημαίνει να έχεις ένα δικαίωμα πάνω στο πράγμα, δηλαδή να το κατέχεις με δικαίως τρόπο. Το δίκαιο, δηλαδή, έδω είναι πλέον ένα δικαίωμα νοητής κατοχής ενός αντικειμένου. Η σχέση του υποκειμένου με το αντικείμενο είναι ανεξάρτητη από τόπο και χρόνο, ανεξάρτητη από την υλική κατακράτηση του αντικειμένου, είναι σχέση νοητική. Ενώ η εμπειρική κατοχή αφορά την υλική κατακράτηση του πράγματος για όσο διάστημα διαρκεί και δίνει *a posteriori* την συνάφεια υποκειμένου και αντικειμένου, η νοητή κατοχή δίνει μία αναγκαία συνθετική *a priori* συνάφεια ανάμεσα στο έμφυτο δικαίωμα και την εξωτερική κατοχή⁶³.

Το πράγμα είναι δικό μου, διότι η βούλησή μου κλονίζεται τη χρήση του πράγματος δεν αντιφάσκει στην εξωτερική μου ελευθερία και η δυνατότητα μιας νοητής κατοχής αφορά τη δυνατότητα κατοχής χωρίς να έχω το πράγμα στα χέρια μου. Η νομική φύση της κατοχής δεν συνίσταται στην υλική πλευρά της κατοχής, ούτε στην ωφέλειά της, αλλά σε μία υπερβατολογική αναγκαιότητα εκτός τόπου και χρόνου, ως «*υπερβατολογικός σύνδεσμος a priori του υποκειμένου με το αντικείμενο*»⁶⁴. Η «νοητή κατοχή» ως έννομη κατοχή είναι μία *a priori* ορθολογική έννοια, αλλά και πρακτική, αφού είναι απαίτηση του πρακτικού λόγου. Η έννοια, όμως, μιας νοητικής κατοχής συνεπάγεται την έννοια μιας νομοθεσίας με γενική ισχύ και δεσμευτικότητα, που να επιβάλλει την αποχή από τη χρήση αυτού του αντικειμένου. Πράγματι, ο είδοποιός χαρακτήρας του δικαίου συνίσταται στην δυνατότητα να υποχρεώνει κανείς τον άλλον να απέχει από τη χρήση του πράγματος.

Όμως στη φυσική κατάσταση δεν υπάρχει ακόμη τέτοια δυνατότητα υποχρέωσης, αφού είναι μία προσωρινή κατάσταση υποκειμενικής ελευθερίας, μία κατάσταση βίας όπου καμία βούληση δεν μπορεί να δεσμεύσει μία άλλη και κανένα πρόσωπο δεν μπορεί να δεσμεύσει το άλλο, ούτε υφίσταται σχέση του ενός προς τον άλλον. Η υποχρέωση προέρχεται από έναν οικουμενικό κανόνα της εξωτερικής έννομης σχέσης. Το δικαίωμα να υποχρεώνει κανείς τους άλλους και το δικαίωμα να μην «υποχρεώνεται», παρόν μόνον αν και όποιοσδήποτε άλλος «υποχρεώνεται» με τον ίδιο τρόπο, είναι το περιεχόμενο της εξωτερικής νομικής υποχρέωσης ή όποια έχει τον χαρακτήρα της οικουμενικότητας και της αμοιβαιότητας που αμφότερα χαρακτηρίζουν έναν οικουμενικό κανόνα. Η βούληση του ατόμου σε σχέση με την εξωτερική κατοχή δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως νόμος καταναγκα-

63. K. FLIKSCHUH, Freedom and Constraint in Kant's Metaphysical Elements of Justice, S. BYRD - J. HROUSCHKA (έπιμ.), *Kant and Law...*, ένθ' άν., σσ. 87-108.

64. S. GOYARD-FABRE, Kant et l'idée pure du droit, *APD*, 26, 1981, σσ. 133 -154.

μοῦ, ἄρα μόνο ἡ οἰκουμενική συλλογική (κοινή) καὶ πανίσχυρη βούληση μπορεῖ νὰ δώσει στὸν καθένα αὐτὴ τὴν ἐγγύηση τῆς οἰκουμενικότητας καὶ τῆς ἀμοιβαιότητας τῆς ἐξωτερικῆς νομικῆς ὑποχρέωσης. «Ἡ κατάσταση ποὺ ὑπόκειται σὲ μία οἰκουμενική ἐξωτερική κατάσταση (δηλαδή δημόσια) καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἰσχύ, εἶναι ἡ πολιτική κατάσταση»⁶⁵. Ἔτσι, μόνο στὴν πολιτική κατάσταση μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἓνα ἐξωτερικὸ δικό μου καὶ δικό σου.

Πράγματι, γιὰ τὸν Κάντ ἡ φυσική κατάσταση (*naturzustande*) δὲν ἀντιτίθεται στὴν κοινωνική κατάσταση ἀλλὰ στὴν πολιτική κατάσταση, διότι ἀποδέχεται τὴν ὑπαρξὴ κοινωνίας στὴ φυσική κατάσταση, ἀλλὰ ὄχι πολιτικῆς κοινωνίας ποὺ ἐγγυᾶται «τὸ δικό μου καὶ τὸ δικό σου κάτω ἀπὸ δημόσιους νόμους», γι' αὐτὸ θεωρεῖ ὅτι τὸ δίκαιο τῆς φυσικῆς κατάστασης εἶναι τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο, ἐνῶ τὸ δίκαιο τῆς πολιτικῆς κατάστασης εἶναι τὸ δημόσιο δίκαιο. Διότι, σύμφωνα μὲ τὸν Κάντ, φυσική κατάσταση εἶναι ἡ κατάσταση ποὺ δὲν εἶναι ἔννομη, δηλαδή αὐτὴ στὴν ὁποία δὲν ὑπάρχει διανεμητική δικαιοσύνη. Σ' αὐτὴν δὲν ἀντιτίθεται ἡ κοινωνική κατάσταση (ὅπως σκέπτεται ὁ Achenwall), ἀλλὰ ἡ πολιτική κατάσταση μιᾶς κοινωνίας ποὺ ὑπόκειται σὲ μία διανεμητική δικαιοσύνη. Διότι στὴν ἴδια τὴ φυσική κατάσταση μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν νόμιμες κοινωνίες (π.χ. ἡ συζυγική κοινωνία, ἡ πατρική κοινωνία, ἡ οἰκιακή καὶ ἄλλες).

Βλέπουμε ὅτι ὁ Κάντ, μαζί μὲ τὴ διάκριση φυσικῆς καὶ πολιτικῆς κατάστασης κάνει καὶ τὴ διάκριση μεταξὺ κοινωνίας καὶ πολιτικῆς κατάστασης, ταυτίζοντας τὴν κοινωνία μὲ τὴ φυσική κατάσταση καὶ τὸ φυσικὸ δίκαιο ποὺ ἰσχύει σ' αὐτήν, τὸ ὁποῖο ὀνομάζει ἰδιωτικὸ δίκαιο, ἀντίθετα μὲ τὸ δίκαιο τῆς πολιτικῆς κατάστασης ποὺ εἶναι τὸ δημόσιο δίκαιο. Ἀντίθετα μὲ τὸν Achenwall καὶ τὸν Rousseau, οἱ ὁποῖοι δὲν διαχωρίζουν τὴν κοινωνική ἀπὸ τὴν πολιτική κατάσταση, δὲν διαχωρίζουν δηλαδή τὴν κοινωνία ἀπὸ τὸ κράτος, ὁ Κάντ εἰσάγει ρητὴ ἀντίθεση μεταξὺ φυσικῆς κατάστασης καὶ πολιτικῆς κατάστασης, μεταξὺ κοινωνίας καὶ κρατοῦ. Ὁ Κάντ ταυτίζει, λοιπόν, τὸ φυσικὸ δίκαιο μὲ τὴν κοινωνία, ἐνῶ ὁ Ρουσσώ συνδέει κράτος καὶ κοινωνία, δίνοντας στὴν κοινωνία προνομιοῦχο θέση⁶⁶.

Τὸ φυσικὸ δίκαιο ὀνομάζεται ἰδιωτικὸ δίκαιο ὡς δίκαιο τῆς φυσικῆς κατάστασης, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἐγγυηθεῖ «τὸ δικό μου καὶ τὸ δικό σου» μέσῳ δημόσιων νόμων, ἀφοῦ τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο δὲν ἐξασφαλίζει τὸ δικαίωμα τῆς νομικῆς ὑποχρέωσης καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλει κυρώσεις⁶⁷. Ἡ διάκριση

65. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἄν., σ. 131.

66. A. PHILONENKO, *Introduction...*, ἐνθ' ἄν., σ. 39.

67. Βέβαια ὁ Κάντ διακρίνει τὸ φυσικὸ ὀρθολογικὸ δίκαιο τῆς κοινωνικῆς κατάστασης ἀπὸ τὸ προκοινωνικὸ φυσικὸ δίκαιο, στὸ ὁποῖο γίνεται δεκτὴ ἡ ἰδέα τῆς πρωταρχικῆς κοινῆς κατοχῆς ὅλων τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τῆς γῆς, ἡ πρωταρχικὴ κοινοκτημοσύνη δηλαδή (I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἄν., σ. 139).

ανάμεσα στη φυσική και την πολιτική κατάσταση καθίσταται περισσότερο σαφής με την έννοια της κατοχής. Διότι, σύμφωνα με την οίκουμενική αρχή της «ἐξωτερικῆς κτήσης»: αὐτὸ πὺν ὑποτάσσω στήν ἐξουσία μου, ἔχω τὴ δυνατότητα νὰ τὸ χρησιμοποιήσω ὡς ἀντικείμενο τοῦ αὐτεξουσίου μου, σύμφωνα με τὸ ἀξίωμα τοῦ πρακτικοῦ λόγου, «...αὐτὸ τέλος πὺν θέλω νὰ εἶναι δικό μου (σύμφωνα με τὴν ἰδέα μιᾶς πιθανῆς κοινῆς βούλησης): αὐτὸ εἶναι δικό μου»⁶⁸. Αὐτὸ πὺν θέλω νὰ εἶναι δικό μου, εἶναι δικό μου, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση μιᾶς σύμφωνης κοινῆς βούλησης ὄλων, ἡ ὁποία ὑποχρεώνει τὸν καθένα νὰ ἀπέχει ἀπὸ τὴν κατοχὴ μου. Μέσω τῆς ἔννοιας τῆς νοητῆς κατοχῆς, δηλαδή τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ὁ Κάντ διακρίνει ἀλλὰ καὶ συνδέει τὸ φυσικὸ δίκαιο, ὡς ἰδιωτικὸ δίκαιο, με τὸ δημόσιο δίκαιο, δείχνοντας τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ φυσικοῦ (ἰδιωτικοῦ) δικαίου, ἀφοῦ ἡ «νοητὴ» κατοχὴ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν «ἐμπειρικὴ» λόγω τῆς παρουσίας τοῦ ἄλλου, τὸν ὁποῖο θέλουμε νὰ ὑποχρεώσουμε νὰ ἀπέχει. Στὴ φυσικὴ κατάσταση, ἡ ἀπαίτηση πὺν ἔχω νὰ ἀποκλείσω τὸν καθένα δὲν πληροῦται. Τὸ φυσικὸ δίκαιο εἶναι ἀνεπαρκὲς νὰ ἐξασφαλίσει αὐτὸ πὺν ἔχω στήν κατοχὴ μου. Ὅφειλουμε νὰ ἀποδεχθοῦμε ἓνα δικό μου καὶ ἓνα δικό σου ὡς δυνατό πρὶν ἀπὸ τὸ πολιτικὸ σύνταγμα καὶ ταυτόχρονα ἓνα δικαίωμα καταναγκασμοῦ κάθε προσώπου με τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσαμε νὰ εἴμαστε ἐν σχέσει, «...νὰ εἰσέλθει μαζί μας σὲ ἓνα σύνταγμα πὺν νὰ μπορεῖ νὰ τὰ ἐγγυηθεῖ»⁶⁹.

«Στὴ φυσικὴ κατάσταση οὐδεὶς μπορεῖ νὰ ἀποκτηθεῖ μόνο προσωρινά», μόνο ἡ ἰδέα μιᾶς ἐνοποιημένης ἀπὸ τὴν βούληση ὄλων εἶναι προϋπόθεση, *sine qua non*, τῆς πολιτικῆς κατάστασης. «Ἡ κατάσταση μιᾶς βούλησης πραγματικὰ ἐνοποιημένης με οίκουμενικὸ τρόπο ἐν ὅψει μιᾶς νομοθεσίας, εἶναι ἡ πολιτικὴ κατάσταση... Ἡ προᾶξι τῆς ἐνοποιημένης βούλησης δύο προσώπων εἶναι τὸ συμβόλαιον». Απὸ τὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο στὴ φυσικὴ κατάσταση ἀναδύεται, λοιπόν, τὸ ἀξίωμα τοῦ δημοσίου δικαίου: «Λόγω αὐτῆς τῆς ἀναπόφευκτης συνύπαρξης με ὄλους τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ὀφείλεις νὰ ἐξέλθεις ἀπὸ τὴν κατάσταση αὐτὴ γιὰ νὰ εἰσέλθεις σὲ μία δικαιοκὴν κατάσταση, δηλαδή μία κατάσταση διανεμητικῆς δικαιοσύνης»⁷⁰, διότι κανεὶς δὲν ὑποχρεοῦται νὰ ἀπέχει ἀπὸ κάθε προσβολὴ στήν κατοχὴ ἐνὸς ἄλλου, ἂν αὐτὸς δὲν τοῦ παρέχει ἐξ ἴσου τὴ διαβεβαίωση ὅτι θὰ τηρήσει τὴν ἴδια δέσμευση ἀπέναντί του.

Τὸ δικαίωμα κατοχῆς, τὸ ἰδιωτικὸ δικαίωμα, ὑπάρχει ἤδη στὴ φυσικὴ κατάσταση καὶ διοχετεύεται στήν ὑποχρέωση πὺν ἐπιβάλλει σὲ κάθε ἄλλον νὰ μὴν κάνει χρῆση τοῦ ἀντικειμένου, διότι ὅπως λέει ὁ Κάντ, στὴ φυσικὴ κατάσταση ἡ κατοχὴ ἐνὸς πράγματος εἶναι φυσικὴ κατοχὴ, πὺν εἶναι «οἶονεὶ ἐννομη», ἡ ὁποία ἔχει, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, τὴν ἀξία μιᾶς

68. *Αὐτόθι*, σ. 133.

69. *Αὐτόθι*, σ. 131.

70. *Αὐτόθι*, σσ. 140, 150, 188.

έννομης κατοχής, αλλά εν άναμονή της πολιτικής κατάστασης κάτω από μία δημόσια νομοθεσία και τη σύμφωνη βούληση όλων. 'Υπάρχει ήδη από τη φυσική κατάσταση, αλλά χρειάζεται μία έγγυηση καθαρά δικαιική, δηλαδή «μία συλλογική και οίκουμενική βούληση» για να έγγυηθεί την ύποχρέωση να μην προσβάλλουν την κατοχή μου και το δικαίωμα κατοχής μου επί του πράγματος. Τò καθεστώς των δημοσίων νόμων και της δημόσιας διανεμητικής δικαιοσύνης, μέσω των δικαστηρίων, μπορούν να τὰ έγγυηθούν μέσω του νομικού καταναγκασιού⁷¹.

Τò ιδιωτικό δικαίωμα κατοχής, τò όποιο διοχετεύεται στην ύποχρέωση άποχής, είναι μὲν ὁ «ιδανικός τύπος του ιδιωτικού δικαίου»⁷² (ὅπως καί ἡ έννοια της πρωταρχικής κοινότητας του έδάφους είναι μία έλλογη ιδέα που διακρίνεται από την έννοια της πρώτης κατοχής), αλλά ἡ κατάληψη (*possessio*) του πράγματος, δηλαδή ἡ κατοχή με αποκλεισμό άλλων κατόχων, προϋποθέτει έναν εμπειρικό κάτοχο εν χρόνῳ. Τò ιδιωτικό δίκαιο, βέβαια, δὲν είναι κατηγορηματικό του εμπειρικού υποκειμένου άφου κατ' άρχήν ὁ ιδανικός τύπος του ιδιωτικού δικαίου ὡς δικαιώματος νοητῆς κατοχής άφορᾷ τὸ υπερβατολογικό υποκείμενο, υπακούοντας σὲ υπερβατολογικούς ὅρους (*a priori*) του λόγου, πέρα από περιστασιαστικό τόπου και χρόνου, με σκοπό ὅμως να πραγματοποιηθῇ στην ιστορία και μάλιστα εν χρόνῳ, από τὰ εμπειρικά υποκείμενα. Ἡ κτήση (*possessio*) είναι ἡ μετάβαση από την προαστική εμπειρική κατάσταση στην άστική νομική κατάσταση. Ὁ Κάντ εξορθολογίζει «τὴν κατοχή ὡς μετάβαση από τὴ φυσική υποκειμενική κτήση σὲ μία μορφή διανοητικῆς κατάληψης της κατοχής στην αντικειμενική μορφή της ιδιοποίησης»⁷³.

Ἡ ιδιοποίηση δὲν είναι μία μορφή κατοχής πέραν της ιστορίας, αλλά ἡ ιδανική μορφή εμπράγματος δικαιώματος που λαμβάνει χώρα εν χρόνῳ και εντός της ιστορίας⁷⁴, άφου μέσω του λόγου ὁ Κάντ πηγαίνει από την έλλογη ιδέα της κοινῆς κατοχής στο δίκαιο της ιδιωτικῆς χρήσης του πράγματος, διότι ὅπως τονίζει «ἡ έννοια της άπλης νομικῆς κατοχής δὲν είναι

71. *Αυτόθι*, σ. 132. Τὰ τρία εἶδη των δικαιωμάτων στη *Θεωρία του Δικαίου* του Κάντ είναι: 1) τὸ δικαίωμα έναντι του πράγματος (εμπράγματο δικαίωμα), 2) τὸ δικαίωμα έναντι ενός προσώπου (προσωπικό) και 3) τὸ εμπράγματο-προσωπικό δικαίωμα, δηλαδή τὸ δικαίωμα κατοχής ενός πράγματος αλλά της χρήσης αὐτοῦ ὡς προσώπου (δικαίωμα μεταξὺ συζύγων).

72. S. GOYARD-FABRE, *Kant et l'idée pure...*, *ένθ' άν.*, σ. 143.

73. Κ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ, *Κριτική φιλοσοφία...*, *ένθ' άν.*, σ. 132. Οἱ τρεῖς στιγμές της «κτῆσης» του πράγματος είναι: ἡ κατάληψη (*possessio phaenomenon*), ἡ δήλωση, ἡ ιδιοποίηση (*possessio noumenon*).

74. Τρεῖς είναι οἱ βαθμίδες του δικαίου: 1) του δικαίου της φυσικῆς κατάστασης, της πρωταρχικῆς κοινῆς κατοχής, 2) της προσωρινῆς κτῆσης επί του κοινού έδάφους και 3) ἡ βαθμίδα της ὁριστικῆς κτῆσης της διανεμητικῆς δικαιοσύνης.

ἐμπειρική (δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ συνθήκες τόπου καὶ χρόνου)», ἀλλὰ «ἔχει πρακτικὴ σημασία διότι ἐφαρμόζεται σὲ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας»⁷⁵. Αὐτὸ καθίσταται ἀπόλυτα προφανὲς ὅταν ὁ Κάντ μιλάει γιὰ «τὸ δικό μου καὶ τὸ δικό σου» καὶ δὲν ἐννοεῖ φυσικὰ τὸ ὑπερβατολογικὸ ὑποκείμενο. Ἡ φυσικὴ κατάσταση δὲν εἶναι μία κατάσταση ἀδικίας, ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ εἶναι ἄδικο γιὰ τοὺς ἀνθρώπους εἶναι «...νὰ θέλουν νὰ παραμένουν σὲ μία μὴ δικαιοκίνητη κατάσταση», στὴν ὁποία κανεῖς δὲν εἶναι ἐξασφαλισμένος σὲ αὐτὸ ποὺ εἶναι δικό του ἐνάντια στὴ βία. Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ περιμένουμε τὴν πραγματικὴ ἐχθρότητα τοῦ ἄλλου. Εἶναι δίκαιο νὰ χρησιμοποιεῖ κανεῖς καταναγκασμὸ ἀπέναντι σ' αὐτὸν ποὺ τὸν ἀπειλεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ φύση.

Τὸ εμπράγματο δίκαιο ἢ δικαίωμα ἐνεργεῖ ἐναντι κάθε κατόχου καὶ συνιστᾷ δικαίωμα ἐναντι προσώπων πάνω σὲ ἓνα πράγμα. Ἡ ἰδιοποίηση ὡς νοητὴ κατοχὴ εἶναι μία σχέση προσώπων πρὸς πρόσωπα⁷⁶. Ἔτσι, τὰ δικαιώματα τῆς ἰδιοκτησίας δὲν εἶναι μία σχέση στὴν ὁποία ὑποκείμενα ὑποχρεώνουν ἀντικείμενα, ἀλλὰ μία σχέση ἀνάμεσα σὲ ὑποκείμενα ὡς πρὸς κάποια ἀντικείμενα, σὲ σχέση μὲ τὴν κατοχὴ τῶν ὁποίων μποροῦν νὰ νομιμοποιηθοῦν ἐναντι τῆς ἐλευθερίας ὁποιοῦδήποτε ἄλλου⁷⁷. Ὅμως, παρότι τὸ δικαίωμα τοῦ *dominium* εἶναι μία σχέση ἀνάμεσα σὲ ὑποκείμενα, «εἶναι μία ἀπόλυτη νομικὴ ἐξουσία πάνω στὰ ἐξωτερικὰ ἀντικείμενα»⁷⁸. Τὸ δικαίωμα τῆς φυσικῆς κατοχῆς, ὡς «φύσει ἐννοητὴ κατοχὴ», ποὺ ὑφίσταται στὴ φυσικὴ κατάσταση εἶναι, ὅπως εἴπαμε, ἐν ἀνομονίᾳ τῆς πολιτικῆς κατάστασης. Ἡ κτῆση, λοιπὸν λαμβάνει χώρα σύμφωνα μὲ τὴν ἰδέα τῆς πολιτικῆς κατάστασης καὶ ἐν ὄψει τῆς ἐγκαθίδρυσής της, ἀλλὰ πρὸ τῆς πραγματοποιήσεώς της, μόνο προσωρινά, ἐφ' ὅσον ἡ «ὀριστικὴ κτῆση» πραγματοποιεῖται μέσα στὴν πολιτικὴν κατάστασιν. Παρ' ὅλα αὐτὰ «ἡ προσωρινὴ κτῆση εἶναι ἀληθινὴ κτῆση», λέει ὁ Κάντ, διότι ἡ δυνατότητα τῆς κτῆσεως εἶναι ἀρχὴ τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ποὺ ἐξουσιοδοτεῖ τὸν καθένα νὰ ἀσκήσει τὸν καταναγκασμὸ μέσῳ τοῦ ὁποίου εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξόδος ἀπὸ τὴ φυσικὴ καὶ ἡ εἴσοδος στὴν πολιτικὴν κατάστασιν.

Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ φυσικὸ δίκαιο δὲν διαθέτει ἀποτελεσματικὴ νομικὴ ἰσχὺ. Στὴ φυσικὴ κατάσταση ὅλοι ἔχουν δικαιώματα ἐλευθερίας, ἰσότητος καὶ κατοχῆς τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο δὲν μπορεῖ νὰ τὰ ἐγγυηθεῖ, γιὰ νὰ προσδιοριστοῦν καὶ νὰ καταστοῦν ὀριστικά, ἡ πολιτικὴ κοινωνία, ὡς κράτος, εἶναι ἀπαραίτητη. Βλέπουμε μάλιστα ὅτι, ὅπως ὀρθὰ ἐπισημαίνει ἡ Gregor, ἀν καὶ ἡ *Θεωρία τοῦ Δι-*

75. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἀν., σ. 127.

76. Ἀλλὰ καὶ τὸ προσωπικὸ δικαίωμα εἶναι τὸ δικαίωμα ἐναντι ἐνὸς καθορισμένου φυσικοῦ προσώπου νὰ προβεῖ στὴν τήρηση τῆς ὑπόσχεσης ποὺ ἀνέλαβε (συμβόλαιο) ἐνῶ, ὅπως εἴπαμε, τὸ εμπράγματο-προσωπικὸ δικαίωμα εἶναι τὸ δικαίωμα κατοχῆς ἐνὸς ἀντικειμένου ὡς πράγματος καὶ τῆς χρήσης του ὡς προσώπου.

77. K. FLIKSCHUH, *Freedom and Constraint...*, ἐνθ' ἀν., σσ. 97-98.

78. W. KERSTING, *Freiheit und Intelligibler Besitz*, ZP, 6, 1981, σσ. 31-51.

καίου αρχίζει ως σύστημα καθηκόντων, όταν ο Κάντ καταπιάνεται με το ιδιωτικό δίκαιο το ενδιαφέρον του στρέφεται στα δικαιώματα παρὰ στα καθήκοντα, διότι πρόκειται για το δίκαιο με τὴ στενή ἔννοια, ὡς δικαίωμα «χωρὶς ἠθικὰ στοιχεῖα»⁷⁹.

Βλέπουμε, ἐπίσης, ὅτι τὸ δίκαιο (*recht*) στὸν Κάντ δὲν θεμελιώνεται στὴν κοινωνικὴ χρησιμότητα, οὔτε στὴν ὠφέλεια ἢ τὴν εὐημερία ἢ τὸ κοινὸ ἀγαθό, ὅπως στὴν ἀρχαία καὶ μεσαιωνικὴ ὀπτική, ἀλλὰ στα δικαιώματα τοῦ ἀτόμου. Ἡ *Θεωρία τοῦ Δικαίου* τοῦ Κάντ θεμελιώνεται στὴν ἐξάρτηση τῆς ἀποτελεσματικότητας τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἀπὸ τὸ δημόσιο δίκαιο. Ἡ σχέση, λοιπόν, τοῦ φυσικοῦ δικαίου με τὸ δημόσιο δίκαιο, τὸ δίκαιο τοῦ κράτους, εἶναι αὐτὴ μέσω τῆς ὁποίας ἀναδύεται ὁ ρόλος τοῦ φυσικοῦ δικαίου στὴ ζωὴ τοῦ δικαίου. Στὴ *Θεωρία τοῦ Δικαίου* τοῦ Κάντ ἡ ἀνάλυση περὶ τοῦ δικαίου γίνεται λόγος περὶ δικαιωμάτων. «Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴ φυσικὴ κατάσταση» καὶ νὰ ἐνωθεῖ με ὅλους τοὺς ἄλλους κάτω ἀπὸ ἓνα δημόσιο νομικὸ, ἐξωτερικὸ καταναγκασμὸ «νὰ εἰσέλθει σὲ μία κατάσταση στὴν ὁποία αὐτὸ πού πρέπει νὰ ἀναγνωριστῇ στὸν καθένα ὡς δικό του, θὰ εἶναι νομικὰ προσδιορισμένο καὶ ἐξασφαλισμένο ἀπὸ μία ἐξωτερικὴ ἐξουσία, δηλαδή πρέπει νὰ μπεῖ στὴν πολιτικὴ κατάσταση»⁸⁰.

Β. Τὸ θετικὸ δίκαιο ὡς μέσον πραγματοποίησης τοῦ φυσικοῦ δικαίου

Τὸ ἀξίωμα τοῦ δημοσίου δικαίου ἐπιβάλλει, ὅπως εἶπαμε, τὴν ἐξοδὸ ἀπὸ τὴ φυσικὴ κατάσταση καὶ τὴν εἰσοδὸ στὴν πολιτικὴ κατάσταση, δηλαδή τὴν ἐννομὴ κατάσταση. «Ἡ πράξη μέσω τῆς ὁποίας ἓνας λαὸς συγκροτεῖται ὁ ἴδιος σὲ Κράτος, κυριολεκτικῶς μελώντας ἢ ἰδέα τοῦ Κράτους ἢ ὁποία εἶναι ἡ μόνη πού ἐπιτρέπει νὰ σκεθῇ αὐτὴ ἡ νομιμότητά του, εἶναι τὸ πρωταρχικὸ συμβόλαιο, σύμφωνα με τὸ ὁποῖο ὅλοι ἐγκαταλείπουν στὸν λαὸ τὴν ἐξωτερικὴ τους ἐλευθερία, γιὰ νὰ τὴν ξαναβροῦν ἐκ νέου ὡς μέλη μιᾶς Δημοκρατίας, δηλαδή ἑνὸς λαοῦ θεωρουμένου ὡς Κράτος»⁸¹. Τὸ πρωταρχικὸ συμβόλαιο εἶναι ἡ συγκρότηση τοῦ λαοῦ σὲ κράτος, μέσα ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη δράση τῶν ἀτόμων τὰ ὁποῖα ἐγκαταλείπουν τὴν ἐλευθερία τους γιὰ νὰ τὴν ἀποκτήσουν ἐκ νέου ὡς πολῖτες τῆς Δημοκρατίας. Ἔτσι βλέπουμε ὅτι ὁ αὐτοπροσδιορισμὸς τοῦ ἀτόμου συμπίπτει με τὸν ἔλλογο πολιτικὸ θεσμό. Τὸ πρωταρχικὸ συμβόλαιο, ὡς κοινὴ βούληση, εἶναι λοιπόν ἡ νομιμοποιητικὴ βάση τοῦ κράτους ἐντὸς τοῦ ὁποίου γίνεται πραγματικότητα ἡ «ἐννομὴ κατάσταση» ἢ ὁποία εἶναι «ἡ σχέση τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους πού περιλαμβάνει τὶς προϋποθέσεις ὑπὸ τίς ὁποῖες ἕκαστος μπορεῖ νὰ ἀπο-

79. M. GREGOR, *ἐνθ' ἂν.*, σσ. 110, 124.

80. I. KANT, *Doctrine*, *ἐνθ' ἂν.*, σ. 194.

81. *Αὐτόθι*, σ. 198.

λαύσει τὸ δικαίωμα του»⁸². Ἡ ἔννομη κατάσταση, λέει ὁ Κάντ, ἡ κατάσταση δηλαδή τοῦ δημοσίου δικαίου, δὲν περιέχει τίποτε περισσότερο, οὔτε ἐπὶ πλέον καθήκοντα ἀπὸ αὐτὰ τῆς φυσικῆς κατάστασης. Ἡ ὕλη τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου εἶναι ἡ ἴδια καὶ στίς δύο καταστάσεις, ἀλλὰ οἱ νόμοι τῆς δεύτερης κατάστασης ἀφοροῦν τὴν ἔννομη μορφή τῆς συνύπαρξης, γι' αὐτὸ καὶ οἱ νόμοι αὐτοὶ πρέπει νὰ εἶναι δημόσιοι. «Τὸ σύνολο τῶν νόμων ποὺ χρήζουν δημοσιεύσεως γιὰ νὰ παραγάγουν τὴν ἔννομη κατάσταση εἶναι τὸ δημόσιο δίκαιο»⁸³.

Τὸ δημόσιο δίκαιο, λοιπόν, εἶναι ἓνα σύστημα νόμων γιὰ ἓναν λαό, δηλαδή ἓνα πλῆθος ἀνθρώπων ποὺ γιὰ νὰ ἀπολαύσουν τὰ δικαιώματά τους σὲ μία ἔννομη κατάσταση «κάτω ἀπὸ τὴν κοινὴ βούληση ποὺ τοὺς ἑνώνει, χρειάζεται ἓνα σύνταγμα». Ἡ σχέση αὐτὴ τῶν ἀνθρώπων μεταξὺ τους, μέσα σὲ ἓναν λαό, εἶναι ἡ πολιτικὴ κατάσταση καὶ τὸ ὅλον τοῦ λαοῦ αὐτοῦ εἶναι τὸ «Κράτος (*civitas*)», δηλαδή ἡ *res publica*, «ἡ ἑνωσις ἑνὸς πλῆθους ἀνθρώπων κάτω ἀπὸ δημόσιους νόμους»⁸⁴. Ὁ Κάντ θεμελιώνει τὸ δημόσιο δίκαιο στὴν πολιτικὴ σκέψη τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ στὴν ιδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, τὸ ὁποῖο ὡς ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς ἑνώσεως εἶναι μία *a priori* ἀρχὴ τοῦ καθαροῦ λόγου⁸⁵. Ἡ ὁρθότητα τῶν ἀρχῶν τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου πρέπει νὰ ἐπικυρωθεῖ ἀπὸ τὸν πολιτικὸ νόμο καὶ ἀπὸ τὰ δικαστήρια ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴ διακεimenική δικαιοσύνη. Τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο δὲν εἶναι ἓνα ἱστορικὸ γεγονός, ἀλλὰ ἡ ιδέα τῆς πράξης ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἑνωσὴ τῶν ἀνθρώπων ἑνὸς λαοῦ, εἶναι τὸ συμφωνο τοῦ θεσμοῦ τοῦ κράτους. Ὅπως ὁ Χόμς καὶ ὁ Ρουσσο, ὁ Κάντ θεωρεῖ ὅτι τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο εἶναι ὁ «κανόνας», ὃχι ἡ ἡμπειρικὴ καταγωγὴ τῆς συγκρότησης τοῦ κράτους, ἀφορᾷ δηλαδή τὸ λογικὸ κτήρημα τῆς θεμελίωσης τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, ὡς ἔκφραση μιᾶς ὀρθολογικῆς ἀναγκαιότητος. Δὲν εἶναι *pactum societatis* ἀλλὰ πολιτικὴ ἑνωσις (*pactum unionis civilis*)⁸⁶.

Τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο ἐμφανίζεται ὡς ἡ ἀρχὴ στὴν ὁποία θὰ στηριχθεῖ ἡ νομιμοποίηση τοῦ πολιτικοῦ κράτους καὶ τοῦ συντάγματος, ἀλλὰ καὶ ἡ ιδέα μιᾶς βούλησης ὅλων, ἐνοποιημένης *a priori*, στὴν ὁποία θεμελιώνεται ἡ ἔννοια τῆς «ὀριστικῆς κτήσεως». Μόνο μέσῳ τῆς οἰκουμενικῆς βούλησης ὅλων μπορεῖ ὁ καθένας νὰ ἐξαναγκάσει τὸν ἄλλον νὰ εἰσέλθει στὸ πολιτικὸ κράτος, ποὺ μόνον αὐτὸ εἶναι ἱκανὸ νὰ καταστήσει κάθε κτήση ὀριστικὴ. Τὸ συμβόλαιο, ὡς ἐνοποιημένη βούληση ὅλων, εἶναι τὸ μέσον γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν ὁρίων τῆς ἐλευθερίας τοῦ καθενός, ἀλλὰ καὶ τῆς δυνατότητάς του νὰ ὑποχρεώνει ἀποτελεσματικὰ τὸν ἄλλον. Τὸ συμβόλαιο ὁμῶς ἀποκτᾷ

82. *Αὐτόθι*, σ. 187.

83. *Αὐτόθι*, σ. 193.

84. *Αὐτόθι*, σ. 195.

85. S. GOYARD-FABRE, *Kant et le problème du droit*, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 184.

86. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Kant et l'idée pure*, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 145.

δικαιική ύπαρξη μόνο μέσω του κράτους, με άλλα λόγια μπορεί να νοηθεί μόνο εν όψει του πολιτικού κράτους και μιας δημόσιας νομοθεσίας⁸⁷. Ἀλλὰ ὁ Κάντ διαφωνεῖ με τὸν Χόμπς ὡς πρὸς τὴν συγκρότηση τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ἀφοῦ ὁ Χόμπς θεωροῦσε τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο ὡς ἐπιχειρηματικό, στὴ βάση ἑνὸς πραγματικοῦ ὑπολογισμοῦ συμφερόντων, ὡς μία ἐμπορική καὶ ὠφελμιστική πράξη γιὰ ἕναν σκοπὸ⁸⁸.

Γιὰ τὸν Κάντ τὸ συμβόλαιο δὲν ἐγγράφεται σὲ μία ὠφελμιστική βάση, δὲν εἶναι ἕνα μέσον, «εἶναι ὁ σκοπὸς καθ' ἑαυτὸς»⁸⁹. Τὸ *pactum unionis civilis* εἶναι ἡ ιδέα τοῦ λόγου γιὰ τὴ νομιμοποίηση τοῦ κράτους καὶ τῆς νομοθεσίας του. Δὲν εἶναι ὁ ὑποκειμενιστικὸς βολονταρισμὸς τοῦ Χόμπς, οὔτε ὠφελμιστικὴ τελεολογία. Εἶναι, ὅπως λέει ἡ Goyard-Fabre, «ἡ κατηγορική προστακτικὴ τῆς πολιτικῆς»⁹⁰, ποὺ ἐπιβάλλει στοὺς ἀνθρώπους τὸ ἱερὸ καθήκον τῆς πολιτικῆς ἑνώσεως, ὡς ὑπερβατολογικὴ ἀπαίτηση τοῦ ἀνθρώπινου λόγου. Ὁ Κάντ, πηγαίνοντας πέρα ἀπὸ τὸν Ρουσσώ, στηρίζει τὴ φιλοσοφικὴ ἔννοια τοῦ κράτους στὴν ὑπερβατολογικὴ ἀπαίτηση τῆς καθαρῆς ιδέας τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Εἶναι μὲν ὀρθὸ ὅτι «στὴν καντιανὴ θεμελίωση τῆς πολιτικῆς, ἡ ὑποκειμενικὴ συνιστώσα δὲν γνωρίζει ὑψηλότερη ἠθικὴ βαθμίδα ἀπὸ τὸν πρακτικὸ λόγον τοῦ μετάνωμένου ἀτόμου»⁹¹, ὅμως ὅλη ἡ καθαρὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ θεμελιώνεται, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, στὴν ιδέα τοῦ συμβολαίου, τὸ ὁποῖο νοεῖται ὡς θεμέλιον τοῦ κράτους δικαίου. Συνεπῶς, μετὰ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ φυσικὴ στὴν πολιτικὴ κατάσταση, μέσω τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ὁ Κάντ συνδέει τὴ θεωρία τοῦ φυσικοῦ δικαίου μετὰ τὴ θεωρία τοῦ κράτους καὶ τὸν «κόσμον» μετὰ τὸ ὑποκειμενικὸ δικαίον καὶ τὸ κράτος δικαίου. «Τὸ πολιτικὸ σύνταγμα δὲν εἶναι παρὰ ἡ πολιτικὴ κατά-

87. Γιὰ τοὺς τρεῖς τύπους κοινωνικοῦ συμβολαίου (Χόμπς, Λόκ, Κάντ), πβ. Π. Κ. ΣΟΥΡΛΑ, Πρόσωπα καὶ πολίτες. Ὁψεις τοῦ φιλελευθερισμοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, *Ἰσοπολιτεία*, 1, 1997, σσ. 93-160, μία ἐργασία ὅμως ποὺ ἀγνοεῖ τὸν βασικότερο τύπο κοινωνικοῦ συμβολαίου, αὐτὸν τοῦ Ζάν-Ζακ Ρουσσώ, μετὰ τὸ ἐπιχείρημα πὺς ὁ τύπος αὐτὸς ἀπορροφᾶται ἀπὸ τὸν καντιανὸν τύπο κοινωνικοῦ συμβολαίου, ἀποψη ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει ἀποδεκτὴ ἀπέναντι στὸν μεγαλύτερο θεωρητικὸ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, τὸν Ζάν-Ζακ Ρουσσώ, μετὰ τὸν ὁποῖο, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Strauss, ἡ θεωρία τοῦ νεώτερου φυσικοῦ δικαίου ἀγγίζει τὴν κριτικὴ τῆς κορυφώσεως (πβ. L. STRAUSS, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 237).

88. S. GOYARD-FABRE, Kant et l'idée pure, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 29. Ἡ συλλογιστικὴ τοῦ Κάντ βρίσκεται στὸν ἀντίποδα τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ Χόμπς, ἡ ὁποία ἔχει πρακτικὸ-πραγματιστικὸ χαρακτήρα (πβ. Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ἡ πολιτικὴ δυνατότητα*, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 30).

89. «Ὁ σκοπός...εἶναι αὐτὸς καθ'αυτὸν καθήκον καὶ μάλιστα ὁ ὑψιστὸς εἰδολογικὸς ὅρος (*conditio sine qua non*) κάθε ἄλλου ἐξωτερικοῦ καθήκοντος, εἶναι τὸ δίκαιο τῶν ἀνθρώπων κάτω ἀπὸ δημόσιους νόμους ἀναγκασμοῦ, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους μπορεῖ νὰ ἐξασφαλιστεῖ στὸν καθένα ὅ,τι τοῦ ἀνήκει ὀριστικὰ καὶ ἐναντίον τῆς ἐπιβουλῆς κάθε ἄλλου». (Ε. ΚΑΝΤ, *Δοκίμια...*, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 129).

90. S. GOYARD-FABRE, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 147.

91. Κ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗ, *Κριτικὴ φιλοσοφία*, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 176.

σταση πού εξασφαλίζει στον καθένα τὸ δικό του, χωρίς κατὰ κυριολεξία νὰ τὸ συγκροτεῖ καὶ νὰ τὸ προσδιορίζει»⁹².

Ὑπάρχει φυσικὸ δίκαιο στὴ φυσικὴ κατάσταση, ὑπάρχει «τὸ προσωρινὸ δικό μου καὶ δικό σου», ὅμως ἡ προσωρινὴ κατοχὴ τῆς φυσικῆς κατάστασης καθίσταται ὀριστικὴ στὴν ἀστική-πολιτικὴ κοινωνία. Ἡ φυσικὴ κατοχὴ στὴ φυσικὴ κατάσταση εἶναι ἡ πραγματικὴ λήψη τῆς κατοχῆς, ἡ ὁποία ὅμως καθίσταται ἔννομη, δηλαδή ὀριστικὴ, μέσα στὸ πολιτικὸ κράτος. Τὸ κράτος δὲν μπορεῖ νὰ ἐγγυηθεῖ παρὰ μόνον αὐτὸ πού ἤδη ἔχει κανεὶς ὑπὸ τὴν ἐξουσία του. Ἡ φυσικὴ κατοχὴ εἶναι μία ἀληθινὴ κατοχὴ, ἀλλὰ προσωρινή, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν συνιστᾷ ἀκόμα ἰδιοκτησία. Ὁ Κάντ συντάσσεται μὲ τοὺς προγενέστερους, θεωρώντας τὴν αἰσθητὴ κατοχὴ ὡς ἀναγκαία προκείμενη τῆς νοητῆς κατοχῆς, πού εἶναι ἡ ἰδιοκτησία.

Ἔτσι, τὸ πολιτικὸ κράτος δὲν εἶναι μία διαστροφή τῆς φυσικῆς κατάστασης, ὅπως στὸν Ρουσσώ ὁ ὁποῖος, ὅπως εἴπαμε, συγχέει τὴν κοινωνία μὲ τὸ κράτος, θεωρώντας ὅτι τὸ κράτος γιὰ νὰ εξασφαλίσῃ τὴν εὐτυχία τῶν μελῶν του δὲν πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖ βία καὶ καταναγκασμό, ἀντίθετα ἡ «γενικὴ βούληση» πρέπει νὰ προστατεύει τὸ πρόσωπο καὶ τὰ ἀγαθὰ του⁹³. Στὸν Ρουσσώ ἡ συγκρότηση τοῦ λαοῦ σὲ κράτος σημαίνει ὅτι ἡ γενικὴ βούληση πού γεννιέται ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο ἐκφράζει τὴν κυριαρχία τοῦ λαοῦ, πράγμα πού ὁδηγεῖ στὴν ταυτότητα λαοῦ καὶ κυριαρχίας καὶ στὴ σύγχυση μεταξὺ κοινωνίας καὶ κράτους. Στὸν Κάντ, ὅμως, διακρίνεται ἡ κοινωνία ἀπὸ τὸ κράτος, ὅπως ἀκριβῶς διακρίνεται τὸ δίκαιο ἀπὸ τὴν ἠθική καὶ τὸ πολιτικὸ κράτος ἐκπληρώνει τὴν ἐπόχρσῃ τῆς φυσικῆς κατάστασης. Αὐτὸ πού κατέχει κάποιος στὴ φυσικὴ κατάσταση τὸ ἐγγυᾶται ὄχι μία μεμονωμένη βούληση, ἀλλὰ ἡ βούληση ὅλων πού ὑποχρεώνει ὅλους. Στὴ φυσικὴ κατάσταση, τὸ «δικό μου» εἶναι δυνατό, ἐνῶ στὸ πολιτικὸ κράτος εἶναι πραγματικό. Τὸ ἐξωτερικὸ ἀντικείμενο, λοιπόν, πού ἀνήκει σὲ κάποιον εἶναι «ἡ ἰδιοκτησία του» (*dominium*) στὴν ὁποία ἐμπεριέχονται ὅλα τὰ δικαιώματα πάνω στὸ πράγμα, ἔτσι ὥστε «ὁ ἰδιοκτήτης νὰ μπορεῖ νὰ τὸ διαθέτῃ κατὰ βούλησιν» (*jus disponendi de re sua*)⁹⁴. Βλέπουμε λοιπόν ὅτι τὸ δημόσιο δίκαιο, τὸ δίκαιο τοῦ πολιτικοῦ κράτους, ἐπιβάλλει στὸ ἰδιωτικὸ δίκαιο μία μορφή ὀρθολογικὰ θεμελιωμένη, νομικὰ προσδιορισμένη καὶ ἐπικυρωμένη ἀπὸ μία ἐπαρκὴ ἐξουσία, μέσα ἀπὸ τοὺς νόμους τοῦ δημοσίου δικαίου πού ἀφοροῦν τὴ νομικὴ μορφή τῆς συνύπαρξης τῶν ἀτόμων.

Αὐτὴ ἡ νομικὴ μορφή τῆς συνύπαρξης παρέχεται ἀπὸ τὸ θετικὸ δίκαιο, τὸ καταστατικὸ δηλαδή δίκαιο πού ἀπορρέει ἀπὸ τὴ βούληση τοῦ νομοθέτη. Τὸ ἄτομο ὡς ὑποκείμενο τῶν δικαιωμάτων τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἰδιοκτησίας δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ πολιτικὸ κράτος. Ὑπάρχει ἤδη

92. I. KANT, *Doctrine*, ἐνθ' ἀν., σ. 131.

93. D. MORNET, *Rousseau*, Paris, Hatier, 1950, σ. 115.

94. I. KANT, *Doctrine*, ἐνθ' ἀν., σ. 146.

ὡς βούληση καὶ ὡς λόγος πρὶν ἀπὸ τὸ κράτος, ἀλλὰ ὀφείλει νὰ εἰσέλθει στὸ κράτος γιὰ νὰ ἐπιτύχει μίαν ἐπαρκῆ ἐγγύηση αὐτοῦ ποὺ ἤδη ἔχει. Τὸ πρόσωπο, λοιπόν, ταυτιζόμενο μὲ τὴν ἐλευθερία «...εἶναι ἓνα ἀφηρημένο, μοναχικὸ ἄτομο, προ-κοινωνικὸ, προ-ιστορικόν...», ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐπίσης ἀπορρέει μίαν «...ἀφηρημένη, νομικὴ ἰσότητα»⁹⁵. Τὸ ἄτομο αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτόνομο ἠθικὸ πρόσωπο στὸ πεδίο τῆς ἠθικῆς καὶ αὐτόνομο κέντρο θεώρησης τοῦ κόσμου στὸ πεδίο τῆς γνωσιοθεωρίας, εἶναι καὶ «...ἓνα ἐλεύθερο καὶ ἴσο ὑποκείμενο δικαίου»⁹⁶. Μποροῦμε, λοιπόν, νὰ ποῦμε ὅτι τὸ πολιτικὸ δίκαιο στὸν Κάντ ἐγγυᾶται τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀτόμου ὡς ὑποκειμένου δικαιωμάτων, ἐμφυτων καὶ ἀπαρραβιάστων, τῶν δικαιωμάτων τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἰδιοκτησίας. «Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἐμφανίζεται ἔτσι, ὡς ἡ ἴδια ἡ ἐγγύηση τῶν δομῶν τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου ἢ ἂν προτιμᾷ κανεῖς, τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας»⁹⁷.

Ἡ ἴση ὑποταγὴ στοὺς δημόσιους νόμους ἐγγυᾶται τὴν ὑποχρέωση καὶ τὴν ἀμοιβαιότητα τῆς ὑποχρέωσης μέσῳ τοῦ καταναγκασμοῦ καὶ βεβαιώνει τὴν ἀσφάλεια τῆς ἰδιοκτησίας ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἰδιοκτησία παρὰ μόνον ἐντὸς τοῦ πολιτικοῦ κράτους. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ κράτους ὁ καταναγκασμὸς ἐκφράζει «νομικά» τὰ φυσικὰ δικαιώματα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος. Ἔτσι τὸ ἰδιωτικὸ προσδιορίζεται σὲ πολιτικὸ δίκαιο καὶ ἡ κατοχὴ καθίσταται καθαρὰ νομικὴ κατοχὴ, δηλαδὴ ἰδιοκτησία. Ὁ καταναγκασμὸς τοῦ κράτους ποὺ χαράζει τὸ μεγάλο ὅριο ἀνάμεσα στὸ δίκαιο καὶ τὴν ἠθικὴ εἶναι τὸ μέσον γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀτόμου. Μὲ τὴν βοήθεια τοῦ καταναγκασμοῦ, τὸ φυσικὸ δίκαιο καὶ οἱ *a priori* κανόνες τοῦ λόγου καταλήγουν νὰ πραγματοποιηθοῦν. Ὁ καταναγκασμὸς εἶναι λοιπόν ἓνα τυπικὸ καὶ οὐσιαστικὸ στοιχεῖο τοῦ δικαίου ἀφοῦ μὲ τὸν καταναγκασμὸ οἱ δημόσιοι νόμοι λαμβάνουν τὴ νομικὴ τους μορφή. Εἶναι δηλαδή τὸ μέσον μὲ τὸ ὁποῖο τὸ δίκαιο μπορεῖ νὰ ἐκπληρώσει αὐτὸ ποὺ εἶναι «δίκαιο». Ὁ καταναγκασμὸς δὲν ἀντιτίθεται στὴν ἐλευθερία, ἀντίθετα λειτουργώντας «...ὡς ἐμπόδιο σὲ ὅ,τι εἶναι ἐμπόδιο γιὰ τὴν ἐλευθερία, συμφωνεῖ μὲ τὴν ἐλευθερία πάνω σὲ οἰκουμενικοὺς νόμους, εἶναι δηλαδή δίκαιος»⁹⁸. Ἡ ἠθικὴ δὲν ἐπισύρει καταναγκασμό. Ἡ κατηγορικὴ προσταγὴ θεμελιώνεται στὸν σεβασμὸ ἐνῶ τὸ δίκαιο θεμελιώνεται στὴν ιδιότητα τοῦ καταναγκασμοῦ, ἡ ὁποία ἀκριβῶς συνδέεται μὲ κάθε δίκαιο ὑπὸ τὴ στενὴ του ἔννοια καὶ εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἔννομης τάξης.

Μέσα σὲ ἓνα τέτοιο πλαίσιο θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ

95. G. DELLA VOLPE, *Rousseau et Marx et autres écrits*, Paris, Grasset, 1974, σσ. 58, 62.

96. Κ. ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ὁ ἐλληνικὸς νομικὸς ἰδεαλισμὸς στὸν μεσοπόλεμο*, Θεσ/κη, Σάκκου-λας, 1984, σ. 27.

97. B. EDELMAN, La transition dans la «Doctrin du Droit» de Kant, *La Pensée*, 167, 1973, σσ. 39-60.

98. I. KANT, *Doctrin...*, ἐνθ' ἀν., σσ. 105-106.

Κάντ ανήκει στη χορεία των φιλοσόφων της σχολής του «νεώτερου» φυσικού δικαίου, σύμφωνα με την οποία το φυσικό δίκαιο είναι το θεμέλιο του θετικού δικαίου αλλά αυτό θα παραγνώριζε τη διαφοροποίηση του Κάντ από τη σχολή αυτή. Πράγματι για τον Grotius, τον Hobbes και τον Pufendorf, ο «φυσικός νόμος» είναι ακίνητος, αμετάβλητος και δίκαιος, γι' αυτό όλες οι ανθρώπινες σχέσεις καθώς και οι πολιτικοί νόμοι οφείλουν να συμφωνούν με αυτόν. Ο φυσικός νόμος ἐγγεγραμμένος στην ἔλλογη φύση του ανθρώπου είναι το πρότυπο όλων των θετικών νόμων. Έτσι καταλήγουμε στην ιδέα του απόλυτου πρωτείου του φυσικού νόμου, δηλαδή του ατόμου και των δικαιωμάτων του. Η φιλοσοφική θεωρία του φυσικού νόμου που είναι η θεωρία της φυσικής κατάστασης προηγείται από κάθε θετικό δίκαιο. Τα δικαιώματα του ατόμου στη φυσική κατάσταση συλλαμβάνονται ως ανεξάρτητα από το πολιτικό κράτος στο οποίο δεν οφείλουν τίποτε. Έτσι το κράτος περιορίζεται στην δράση του από αυτά τα φυσικά δικαιώματα τα οποία κατέχει ο άνθρωπος ήδη στη φυσική του κατάσταση, δηλαδή πριν από τη συγκρότηση του πολιτικού κράτους⁹⁹. Αυτή είναι η διαφορά, ἄλλωστε, του Κάντ από τον Λόκ, ότι δηλαδή στον Λόκ τα άτομα είναι φορείς φυσικών δικαιωμάτων και η πολιτεία και το κρατικό δίκαιο ἔπονται των φορέων των δικαιωμάτων, γι' αυτό και τα άτομα μπορούν να ανατρέψουν την πολιτική ἐξουσία ενώ στον Κάντ «δεν νοούνται δικαιώματα χωρίς την προοπτική μιας πολιτείας»¹⁰⁰.

Ο Κάντ δεν ἀρνείται το φυσικό δίκαιο, θεμελιώνει δὲ καὶ ἀρχὴν τὸ θετικό δίκαιο στο φυσικό, ἔμφετα δικαιώματα τοῦ ατόμου. Ὅμως, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, εἰσάγει ρητὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στο φυσικό δίκαιο καὶ τὸ «πολιτικό» δίκαιο (πβ. Doctrine, σ. 188). Τὸ θετικό δίκαιο ποὺ θεμελιώνεται στο φυσικό δίκαιο, ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς συγκροτήσεως τοῦ πολιτικοῦ κράτους ἀποκτᾷ μία αὐτόνομη ὑπαρξή. Στὸ ἐξῆς ἡ ἀλήθεια τοῦ δικαίου προσεγγίζεται ὡς ἐγγύηση, ποὺ ὁ πολιτικὸς νόμος καὶ μόνον εἶναι ἀρμόδιος νὰ προσδώσει στὶς φυσικὲς δομές τῆς κοινωνίας. Ἡ ὑποχρέωση ποὺ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ δικαίωμα τῆς κατοχῆς μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἢ νὰ βρεῖ τὴ νομική της

99. Σύμφωνα με την Κ. Flikschuh, ἡ νομιμοποίηση τῶν ἀτομικῶν διεκδικήσεων στὴν ἰδιοκτησία θεωρεῖται ὅτι ὑπάρχει στὴ φυσική κατάσταση καὶ προηγείται ἀπὸ τὴν εἰσοδο στὴν πολιτικὴ κοινωνία, ἡ ὁποία περισσότερο ἐξασφαλίζει τὶς κατοχὲς παρὰ παράγει νομική ὑποχρέωση (Κ. FLIKSCHUH, Freedom, ἐνθ' ἄν., σ. 107). Ὅμως αὐτὴ ἡ ἐρμηνεία εἶναι ἐσφαλμένη, διότι πρὶν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ κοινωνία δὲν ὑπάρχει ἀκριβῶς «ἰδιοκτησία» οὔτε «ἀτομικὲς διεκδικήσεις στὴν ἰδιοκτησία», ἀφοῦ μόνο με τὴν πολιτικὴ κοινωνία παράγεται ἡ «νομική ὑποχρέωση».

100. Π. ΣΟΥΡΑΑ, Πρόσωπα καὶ πολίτες..., ἐνθ' ἄν., σ. 130. Πὰ τὸν φιλελευθερισμὸ τοῦ Λόκ, πβ. P. LASLETT, The English Revolution and Locke's *Two Treatises of Government*, Cambridge Historical Journal, 12, 1956, σσ. 40-55, E. M. BURNS, *Εὐρωπαϊκὴ Ἱστορία. Ὁ Δυτικὸς Πολιτισμὸς: Νεώτεροι Χρόνοι*, μτφρ. Τ. Δαρβέρη, Θεσ/κη, Ἐπίκεντρο, 2006, σ. 412. Τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα στὸν Λόκ ὑφίστανται στὴ φυσική κατάσταση πρὶν ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς πολιτικῆς κοινωνίας (A. MACINTYRE, A Short History, ἐνθ' ἄν., σ. 158).

έγγυηση μόνο μέσω του νόμιμου καταναγκασμού, άλλως ή κατοχή στερούμενη της κύρωσης παραμένει «προσωρινή». Το φυσικό δίκαιο έχει ανάγκη από την κρατική κύρωση για να γίνει πολιτικό δίκαιο, το μόνο δηλαδή αυθεντικό δίκαιο με την έννοια ότι μπορεί να εξασφαλίσει αποτελεσματικά τα φυσικά δικαιώματα του ανθρώπου στην προοπτική της συνύπαρξης των ελευθεριών. Με «την κοινωνικά οργανωμένη υποχρέωση» το φυσικό δίκαιο «γίνεται ένα δίκαιο αποτελεσματικό... διότι ένα δίκαιο που δεν είναι δεκτικό εφαρμογής άρα αποτελεσματικότητας, ένα δίκαιο χωρίς έγγυηση ούτε κύρωση, δεν είναι αυθεντικό δίκαιο»¹⁰¹.

Έτσι ή νομική «μορφή» της συνύπαρξης, ή «μορφή» του δικαίου γίνεται μία επινοημένη δομή που οφείλει να αντιτεθεί στις έγωιστικές τάσεις του ατόμου ενώ το άτομο, στο έξης, οφείλει μία άνευ όρων υπακοή¹⁰². Το δίκαιο με τη στενή έννοια, αποκαθαμένο από κάθε τι ήθικό λαμβάνει πλέον την αξία του μόνο από τον νόμο. Δεν νοείται δηλαδή ή έννομη τάξη, ή τάξη του δικαίου, ως προστασία των δικαιωμάτων έναντι του κράτους. Το φυσικό δίκαιο είναι απλώς ή λογική προϋπόθεση του θετικού δικαίου και το θετικό δίκαιο είναι ή προϋπόθεση έγκυρότητας αυτών των *a priori* κανόνων του λόγου. Η σύνθεση των δύο δικαίων είναι απαραίτητη για το φαινόμενο του δικαίου το οποίο έκκινεί από το φυσικό δίκαιο ως ορθολογική νομοθεσία αλλά ή πρωτοτυπία της *Θεωρίας του Δικαίου* είναι ακριβώς ότι το «πολιτικό δίκαιο» εξασφαλίζει την έγκυρότητα του φυσικού δικαίου και μόνο το Κράτος, δηλαδή το πολιτικό δίκαιο, θεμελιώνει και δικαιολογεί τους προσδιορισμούς που προτείνει το φυσικό δίκαιο, το οποίο διαφορετικά θα παρέμενε μία ορθολογική κατασκευή ή, να το πούμε διαφορετικά, ό Κάντ προϋποθέτει το πολιτικό Κράτος για να θεμελιώσει το φυσικό δίκαιο¹⁰³. Το

101. S. GOYARD-FABRE, La signification du contrat dans la «Doctrine du Droit» de Kant, *Revue de métaphysique et de morale*, 78, 1973, σσ. 189-207.

102. Η ήθική βάση της πολιτείας δεν είναι λοιπόν απλά ή «προστασία δικαιωμάτων» αλλά «...ή ιδέα της συμβιώσεως ίσων και ελεύθερων συμπολιτών κάτω από γενικούς νόμους...» (Π. ΣΟΥΡΑΣ, *Πρόσωπα...*, ένθ' άν., σ. 135). Όμως ή «συνύπαρξη» του Κάντ δεν ταυτίζεται με τη συμβίωση και ή «έλευθερία» δεν είναι εμπειρική έλευθερία χωρίς όρους, αλλά υπερβατολογική έννοια της έλευθερίας.

103. Σύμφωνα με την K. Flikschuh, ή συνάφεια ανάμεσα στα άτομικά δικαιώματα και την πολιτική υποχρέωση μέσα στη *Θεωρία του Δικαίου*, δεν έμπίπτει ούτε στη θεωρία του φυσικού δικαίου ούτε στη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου. Παρά τις επιδράσεις που δέχθηκε και από τα δύο, είναι μεγαλύτερα τα πλεονεκτήματα από τη μη «συμβολαιική» έρμηνεία στο ζήτημα της ιδιοκτησίας, ή οποία κατά τη γνώμη της θεμελιώνεται απλά στη σχέση των προσώπων και στην *lex permissiva* (βάσει της οποίας όλα είναι δύναμι δικά μου), που μάς επιβάλλει αυτή την υποχρέωση (K. FLIKSCHUH, ένθ' άν., σσ. 89 κ. έξ.). Η έρμηνευτική αυτή άποψη αντικαθιστά την ιδέα του κοινωνικού συμβολαίου με την *lex permissiva*, τονίζοντας την υποχρέωση στη φυσική κατάσταση για την είσοδο στην πολιτική κατάσταση, σέ βάρος της πολιτικής υποχρέωσης που απορρέει από το κοινωνικό συμβόλαιο και το κράτος.

δίκαιο, όπως επισημαίνει ο Philonenko, θεωρούμενο στην υπερβατολογική αντικειμενικότητά του «...εξασφαλίζει το *Aufhebung* (υπέρβαση) του φυσικού δικαίου μέσα στο πολιτικό δίκαιο» και κατά συνέπεια «...το πολιτικό δίκαιο θεμελιώνει και δικαιολογεί το φυσικό δίκαιο, πραγματοποιώντας το»¹⁰⁴. Έτσι ο Κάντ περιορίζει την έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας όπως την αντιλαμβανόταν ο Ρουσσώ, ο οποίος δεν διέκρινε την κυριαρχία από τον λαό και θεωρούσε ότι το πολιτικό δίκαιο είναι μία έκφραση του φυσικού δικαίου. Πά τον Κάντ το δημόσιο δίκαιο ως «...σύνολο των νόμων που χρήζουν δημοσιότητας για να παραγάγουν ένα δικαίκο καθεστώς», είναι ένα σύστημα νόμων για έναν λαό, δηλαδή ένα πλήθος ανθρώπων που βρίσκονται σε αμοιβαία σχέση μεταξύ τους μέσα σε μία Πολιτεία (*Respublica*), μέσα στην οποία «...η νομοθετική εξουσία ανήκει μόνο στην ένοποιημένη βούληση του λαού»¹⁰⁵. Ο Κάντ δεν προσκολλάται στο δίδυμο φυσικό δίκαιο - θετικό δίκαιο αλλά «...επιμένει στην απορρόφηση του ιδιωτικού δικαίου από το κρατικό δίκαιο»¹⁰⁶ μέσα από την υπερβατολογική λογική, σύμφωνα με την οποία το ιδιωτικό δίκαιο της φυσικής κατάστασης ολοκληρώνεται μέσα στο δημόσιο δίκαιο της πολιτικής κατάστασης.

Ωστόσο, πέρα από το πολιτικό δίκαιο, υπάρχει το δίκαιο των λαών (*jus gentium*), μέσα δε από τη σύνθεση αυτών των δύο δικαίων θα επιτευχθεί ή υπέρβαση του κατεστημένου δικαίου που είναι μία άφηρημένη μορφή προς μία καθαρή νομοθεσία μιας νοούμενης Πολιτείας. Θα επιτρέψει, δηλαδή, να προάσουμε από την «έννοια του δικαίου» σε ένα τέλει νομικό καταστατικό χάρτη ανάμεσα στους ανθρώπους, στην «ιδέα του δικαίου» που είναι το έσχατο τέλος του ανθρώπινου είδους, στην «ιδέα ενός πολιτικού δικαίου των λαών» ή «ένός κοσμοπολιτικού δικαίου». Το καθήκον των ανθρώπων να εργασθούν για τη δικαιοσύνη και να συνενωθούν κάτω από δημόσιους νόμους, θεμελιώνει την ελπίδα για την αιώνια ειρήνη. Η ελπίδα για τον νομικό συνεταιρισμό των ανθρώπων κάτω από τους δημόσιους νόμους καθιστά αυτόν τον τέλει καταστατικό χάρτη ένα πράγμα καθ' έαυτο προς το οποίο οι άνθρωποι τείνουν χωρίς να μπορούν να το φτάσουν. Έδω βρίσκεται το όριο της καντιανής σκέψης στο ότι «ή διαρκής ειρήνη (έσχατος σκοπός του δικαίου των λαών) είναι προφανώς μία άπραγματοποίητη ιδέα» και η ιδέα μιας ειρηνικής κοινότητας όλων των λαών, είναι «μία ιδέα του λόγου», όπως άλλωστε και η ιδέα του κοινωνικού συμβολαίου, διότι «ο κανόνας του συντάγματος... δεν μπορεί να θεωρηθεί ως κανόνας για άλλους ανθρώπους», αφού αφορά ανθρώπους που επικοινωνούν μεταξύ τους και είναι ενωμένοι κάτω από ένα σύνταγμα, «απορρέει δε *a priori* από

104. A. PHILONENKO, Introduction, E. KANT, *Métaphysique des mœurs...*, *ένθ' άν.*, σσ. 44, 54.

105. I. KANT, *Doctrine...*, *ένθ' άν.*, σσ. 193, 196.

106. S. GOYARD-FABRE, Kant et l'idée pure du droit..., *ένθ' άν.*, σ. 145.

τὸ ἰδεῶδες τοῦ λόγου μιᾶς ἔννομης συσσωμάτωσης ἀνθρώπων κάτω ἀπὸ ἓν γένει δημόσιους νόμους»¹⁰⁷.

Ἐνῶ λοιπὸν τὸ φυσικὸ δίκαιο ἐπέβαλε τὸν καταναγκασμὸ ἀπὸ ἄτομο σὲ ἄτομο ὥστε νὰ εἰσέλθει μαζί του σὲ πολιτικὲς σχέσεις, δὲν ἰσχύει τὸ ἴδιο μὲ τὰ ἔθνη, ἀφοῦ σὲ τελικὴ ἀνάλυση, σὲ κανένα ἔθνος δὲν ἀναγνωρίζεται τὸ δικαίωμα καταναγκασμοῦ ἄλλου ἔθνους νὰ εἰσέλθει μαζί του σὲ μίᾳ ὑπερεθνικῇ ἔνωση. Στὸ δοκίμιό του γιὰ τὴν *Αἰώνια Εἰρήνη*, ὁ Κάντ ἐκφράζεται σαφῶς ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ κάθε κράτους. «Κανένα κράτος δὲν θὰ ἀναμειγνύεται μὲ τὴ βία στὸ πολίτευμα καὶ στὴ διακυβέρνηση ἑνὸς ἄλλου... θεμελιώδης ἀρχὴ τῆς ἠθικῆς πολιτικῆς εἶναι νὰ ἐνώνεται ἓνας λαὸς σὲ κράτος, σύμφωνα μόνον μὲ τὶς ἔννοιες τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητος καὶ ἡ ἀρχὴ αὐτὴ δὲν στηρίζεται στὴ σκοπιμότητα ἀλλὰ στὸ καθῆκον... ἡ συμμαχία εἰρήνης δὲν ἐπιζητεῖ νὰ ἀποκτήσει οἰανδήποτε ἐξουσία κράτους, ἀλλὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἐλευθερία κάθε κράτους... Ἡ ἰδέα τοῦ διεθνοῦς δικαίου προϋποθέτει τὸ διαχωρισμὸ πολλῶν ἀνεξάρτητων μεταξὺ τους γειτονικῶν κρατῶν...»¹⁰⁸.

Στὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου, ἡ διαρκὴς εἰρήνη προσεγγίζεται ἀκόμη πιὸ αὐστηρὰ ἀπὸ τὸν Κάντ. Ἡ ἰδέα μιᾶς τέλει εἰρητικῆς κοινότητος, ἡ ἰδέα δηλαδή τοῦ κοσμοπολιτικοῦ δικαίου, παραμένει ἓνα ἰδεῶδες, ἓνα ὄραμα τοῦ ἀνθρωπίνου εἴδους καὶ μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ μόνον ὡς μίᾳ «ἐμπορικῇ κοινότητι» (*commercium*), δηλαδή «μια πιθανὴ ἔνωση ὅλων τῶν λαῶν κάτω ἀπὸ σκευεταμένους νόμους τοῦ τυχόν ἐμπορίου τους»¹⁰⁹. Πέρα, λοιπὸν ἀπὸ τὸ ἰδεῶδες τῆς ἀνέφικτης ἰδέας τῆς αἰώνιας εἰρήνης, στὴν παρούσα δεδομένη κοινωνία τὸ δίκαιο παραμένει ἀνδεδομένο μὲ τὸν νόμο, ἐνῶ ἡ κρατικὴ νομοθεσία λαμβάνει θεμελιώδη θέσιν στὴν καντιανὴ σύλληψη. Ἐδῶ ἔγκειται ἄλλωστε ἡ καντιανὴ ἐπανάσταση στὸ πεδίο τοῦ δικαίου: τὸ δίκαιο ὑφίσταται μόνον μέσῳ τοῦ νόμου, θέσιν ποὺ ὁδήγησε «...στὴν ἐμφάνιση τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ καὶ στὸ πρωτεῖο τοῦ νόμου πάνω στὸ δίκαιο»¹¹⁰. Ὁ καθαρὸς λό-

107. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἀν., σσ. 234, 238. Ἡ κατάστασις τῆς αἰώνιας εἰρήνης ποὺ θεμελιώνεται σὲ μιᾶ δημοσπονδία τῶν λαῶν ὡς παγκόσμια δημοκρατία, σύμφωνα μὲ τὸν Κάντ εἶναι καταγέλαστη καθολικὰ «ὡς φαντασιοπληξία» (I. KANT, *Ἡ Θρησκεία ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ λόγου καὶ μόνο*, μτφρ. Κ. Ἀνδρουλιδάκη, Ἀθήνα, Πόλις, 2008, σσ. 70, 71).

108. I. KANT, *Γιὰ τὴν αἰώνια εἰρήνη*, μτφρ. Ἀ. Πόταγα, Ἀθήνα, Ἀλεξάνδρεια, 1992, σσ. 30, 46, 63, 84.

109. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἀν., σ. 235. Οἱ θέσεις τοῦ Κάντ σχετικὰ μὲ τὴν παγκόσμια εἰρήνη καὶ τὸ κοσμοπολιτικὸ δίκαιο, χρησιμοποιοῦνται σήμερον μέσῳ μιᾶς στρεβλῆς ἀνάγνωσις τῶν κειμένων του, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτησι πολιτικῶν σκοπιμοτήτων στὴν κατεύθυνση τῆς ἀποδυνάμωσις τῶν κρατικῶν ὄντοτήτων, κατεύθυνσις ἡ ὁποία, ὅπως εἶδαμε, εἶναι ἐντελῶς ξένη μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Κάντ.

110. S. GOYARD-FABRE, *Kant et l'idée pure du droit...*, ἐνθ' ἀν., σ. 152.

γος παρέχει τις μορφές κάθε δικαιοῦς σκέψης, τὴν ἰδέα τοῦ κόσμου ὅπως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι, ἐνῶ οἱ συγκεκριμένες λύσεις τοῦ δικαίου, οἱ ἐφαρμοστικές, πρέπει νὰ ἀναζητοῦνται μόνο «στοὺς ἐπίσημα ἐκδοθέντες κώδικες ποὺ ἔχει ἐπικυρώσει ἡ ἀρχή»¹¹¹, πράγμα ποὺ ἐξηγεῖ τὴν ἐπιρροή τοῦ καντιανοῦ φορμαλισμοῦ στοὺς ἐρμηνευτὲς καὶ τοὺς πανδεκτιστὲς τοῦ 19ου αἰῶνα.

Ὁ Κάντ ἔθεσε τις βάσεις τοῦ κρατικοῦ θετικισμοῦ καὶ τοῦ νομικοῦ φορμαλισμοῦ καθιστώντας τὸν δημόσιο νόμο, τὸν νόμο τοῦ κράτους, ἀναγκαῖο στοιχεῖο γιὰ τὴ θεμελίωση καὶ τὴν κύρωση τοῦ δικαίου. Στηρίχθηκε στὴ φυσικο-δικαικὴ παράδοση τοῦ δικαίου τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνα, τὴν ὁποία ὁδήγησε στὴν τελειότητά της. Τὸ φυσικὸ δίκαιο, σύστημα λογικῶν κανόνων, δίνει τὴν ἰδέα ἐνὸς κόσμου ὅπως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι καὶ προσδιορίζει τὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου, ἢ μᾶλλον τὰ δικαιώματα ὅλων τῶν ἀνθρώπων ποὺ βρίσκονται ἐν σχέσει μεταξύ τους. Ὁ Κάντ ἀρνεῖται ὅτι ἀπὸ τὸ εἶναι – ἀπὸ τὴ φύση – μπορούμε νὰ συνάγουμε κανονιστικὲς συνέπειες. Τὸ δίκαιο εἶναι ἓνα δέον εἶναι, ἓνας κανόνας ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξαχθεῖ μόνο ἀπὸ τὸν λόγο. Ἔτσι μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ θεωρία τοῦ ὀρθολογικοῦ δικαίου ὑποκαθιστᾷ τις μοντέρνες καὶ κλασικὲς θεωρίες τοῦ φυσικοῦ δικαίου.

Ὁ Κάντ, ἂν καὶ στηρίχθηκε στὴν πολιτικὴ σκέψη τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνα θεμελιώνοντας τὸ δημόσιο δίκαιο στὴν ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ὑπερβαίνει τὴν φυσικο-δικαικὴ παράδοση, ἀποδίδοντας πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὸ κράτος καὶ ἐπὶ θετικὸ δίκαιο, θεωρώντας τὸ συμβόλαιο τοῦ λαοῦ, ὄχι ἀπλᾶ ἓνα κοινωνικὸ συμβόλαιο ἀλλὰ ἓνα συμβόλαιο πολιτικῆς ἑνώσεως, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπορρέει τὸ καθήκον τοῦ λαοῦ γιὰ ἀπόλυτη ὑποταγή, ἀποκλείοντας κάθε δυνατότητα ἀντίστασης ἢ ἐπανάστασης ἐναντία στὴν κυρίαρχη ἐξουσία. Ἡ παραβίαση τοῦ νόμου θὰ συνιστοῦσε παραβίαση τοῦ ἴδιου τοῦ συμβολαίου, δηλαδὴ «τὸν πολιτικὸ θάνατο», ποὺ συνιστᾷ μία λογικὴ ἀντινομία. Π' αὐτό, σύμφωνα μὲ τὴν Goyard-Fabre, δὲν μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ δικαίου τοῦ Κάντ συγγενεῦει μὲ τις φυσικο-δικαικὲς θεωρίες¹¹². Ἡ παραβίαση τοῦ νόμου ἢ τοῦ συμβολαίου πολιτικῆς ἑνώσεως τοῦ λαοῦ εἶναι αὐτὴ ποὺ θὰ ἀποκαθιστοῦσε αὐτομάτως «προαστικὲς σχέσεις» καὶ θὰ ὁδηγοῦσε στὴν ὑποχρέωση τῆς ἐκ νέου ἐγκαθίδρυσης τοῦ πολιτικοῦ κράτους. Μόνο ἡ σύγκρουση μὲ τὸ θετικὸ δίκαιο, λοιπόν, εἶναι ἱκανὴ νὰ ἐγκαταστήσει «προαστικὲς σχέσεις» καὶ ὄχι ἡ σύγκρουση μὲ τὸ φυσικὸ δίκαιο, ὅπως κατὰ τὴν γνώμη μας ἐσφαλμένα ὑποστηρίζει ὁ Κ. Ψυχοπαίδης¹¹³, διότι ἀκριβῶς κάθε ἀνατροπὴ νοεῖται ὡς ἀνα-

111. E. KANT, *Conflit des facultés*, Paris, Vrin, 1955, σ. 23.

112. S. GOYARD-FABRE, *La Philosophie du droit*, ἐνθ' ἂν., σ. 78. Θεωρεῖ ὅμως ὑπερβολικὴ καὶ τὴν ἀποψη ὅτι ὁ Κάντ εἶναι ὁ «πιο νέος τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ». Ἀντίθετα ὁ Al. Renaut θεωρεῖ ὅτι «ὁ νομικὸς κρατικισμὸς παραμένει μία φυσικο-δικαικὴ θεωρία» (Al. RENAUT, *Philosophie du droit*, Paris, PUF, 1991, σ. 372).

113. Κ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ, *Κρατικὴ φιλοσοφία...*, ἐνθ' ἂν., σ. 127.

τροπή του κράτους δικαίου και όχι ανατροπή της φυσικής κατάστασης, που σύμφωνα με τον Κάντ, από τη φύση συνιστά ένα καθεστώς άγριας ελευθερίας. Είναι, λοιπόν, σαφές ότι η έγνοια του Κάντ είναι η απορρόφηση του φυσικού δικαίου και το πρωτείο του θετικού δικαίου και του νόμου.

Η άποψη ότι το θετικό δίκαιο ενσωματώνει την κριτική σκοπιά και συνδέεται με «τὸ αἴτημα τῆς κανονιστικῆς ὁρθότητος»¹¹⁴ δὲν θὰ πρέπει νὰ ὑποτιμᾷ τὸ γεγονός ὅτι στὸν Κάντ ἡ ὑπακοή στὸν νόμο εἶναι ἐπιβεβλημένη, ἀνεξαρτήτως τῆς ὁρθότητάς του, δηλαδή ἡ ὑπακοή στὸν νόμο δὲν συναρτᾶται μὲ τὴν ὁρθότητα τοῦ νόμου, μὲ τὸ ἂν εἶναι δίκαιος ἢ ἀδίκος, ἀρκεῖ ἡ μορφή του ὡς νόμου. Ὁ νομικὸς φορμαλισμὸς τοῦ Κάντ εἶναι τόσο κατηγορηματικὸς ὥστε δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀμφοιβολή τῆς ἀπόλυτου πρωτείου τοῦ θετικού δικαίου, μέσα στὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου. Τὸ θεμέλιο ἐγκυρότητας τοῦ θετικού δικαίου συνδέεται μὲ τὴ μορφή, ὅχι μὲ τὸ περιεχόμενό του¹¹⁵. Τὸ φυσικὸ δίκαιο δὲν εἶναι τὸ πρότυπο ἢ τὸ παράδειγμα τοῦ θετικού δικαίου, ὅπως στὸ κλασικὸ φυσικὸ δίκαιο τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Μεσαίωνα, ὥστε νὰ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ συμφωνία τοῦ θετικού δικαίου μὲ τὸ φυσικόν. Τὸ φυσικὸ δίκαιο στὸν Κάντ εἶναι μὴ ὑπόσχεση δικαίου ποὺ ἀπορροφᾶται ἀπὸ τὸ κρατικὸ δίκαιο γι' αὐτό, κάθε ἀντίσταση ἢ ἀντίθεση στὴ νομοθεσία εἶναι γιὰ τὸν Κάντ παραβίαση τοῦ νόμου, δηλαδή τοῦ συμβολαίου. Ἡ ἐπανάσταση εἶναι παράνομη, ὡς ἀντίθετη πρὸς τὸν νόμο, ἀλλὰ εἶναι καὶ λογικὴ ἀντίφραση, ὡς ἀντίθετη στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ λόγου. Ἡ αὐτὴ ὁ Κάντ, ἄλλωστε, ἦταν ὑπὲρ τῆς μεταρρύθμισης καὶ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν –καὶ τῆς γαλλικῆς φυσικῆς. «Δὲν ὑφίσταται νόμιμη ἀντίσταση τοῦ λαοῦ ἐναντίον τοῦ ἀνωτάτου νομοθέτη τοῦ Κράτους... Συνεπῶς δὲν ὑφίσταται δικαίωμα στάσης (*seditio*), ἀκόμη λιγότερο ἐξέγερσης (*rebellio*) καὶ ἐναντίον αὐτοῦ ὡς ἀτομικὸ πρόσωπο (ἐνν. τὸν μονάρχη) ... ἡ ἐλάχιστη ἀπειρία εἶναι ἐδῶ ἐσχάτη προδοσία καὶ ὁ προδότης αὐτοῦ τοῦ εἶδους ... μπορεῖ νὰ τιμωρηθεῖ μόνο μὲ θάνατο»¹¹⁶. Εἶναι ἀνεπίτρεπτη ἡ ἀντίσταση στὸ πολιτικὸ σύνταγμα, ἀλλὰ ὅχι διότι ὑπάρχει ἀπόλυτη ταυτότητα λαοῦ καὶ κυρίαρχου, ὅπως μᾶλλον ἐσφαλμένα θεωρεῖ ὁ Κ. Ψυχολαΐδης. Στὸν Κάντ δὲν ὑπάρχει ταύτιση, ἢ ἔστω σύγχυση, λαϊκῆς κυριαρχίας καὶ κράτους, ὅπως στὸν Ρουσσώ. Ἡ κυριαρχία τοῦ

114. Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ἡ πολιτικὴ δυνατότητα...*, ἐνθ' ἂν., σ. 21.

115. Σύμφωνα μὲ τὸν J. Ebbinghaus, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὸ κράτος εἶναι νομικὰ ἀρμόδιο νὰ ἐνεργεῖ μὲ ἀδικο τρόπο, ἀλλὰ ὅτι ἔχει τὴ νομικὴ ἀρμοδιότητα νὰ ζητᾷ ὑπακοή σὲ μία τάξη, ἀκόμη καὶ ἂν εἶναι ἀδίκη (J. EBBINGHAUS, *The Law of Humanity and the Limits of State Power*, A. RIPSTEIN (ἐπιμ.), *Immanuel Kant*, Ashgate 2008, σσ. 3-11).

116. I. KANT, *Doctrine...*, ἐνθ' ἂν., σ. 203. Στὴν ὑποσημείωση τῆς Παρατήρησης Α (Remarque A, σ. 204), ὁ Κάντ ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἐκτέλεση τοῦ μονάρχη –ἐννοώντας τὸν Λουδοβίκο XVI– ἀπὸ τὸν λαόν του, εἶναι μὴ πλήρης ἀνατροπὴ τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὸν κυρίαρχο καὶ τὸν λαόν, ἀφοῦ ὁ λαὸς γίνεται κυρίαρχος τοῦ κυρίαρχου, ἐνῶ ὀφείλει τὴν ὑπαρξή του στὴ νομοθεσία. Τὰ ἴδια περὶ τοῦ λέει καὶ στὸ δοκίμιό του *Γιὰ τὴν Αἰώνια Εἰρήνη* (ἐνθ' ἂν., σ. 92).

λαοῦ μεταφέρεται στο πρόσωπο τοῦ ἡγεμόνα, τοῦ κυρίαρχου. Σὲ τελικὴ ἀνάλυση ἡ λαϊκὴ κυριαρχία ἀνάγεται στοῦ κυρίαρχο πρόσωπο. Καὶ ὅπως λέει ὁ Κάντ: «Ἡ πολιτικὴ ἔνωση (*unio civilis*) δύσκολα μπορεῖ νὰ ὀνομαστῇ κοινωνία. Διότι ἀνάμεσα στὸν κυρίαρχο καὶ τὸν ὑπήκοο δὲν ὑφίσταται κοινότητα, δὲν εἶναι ἰσότιμοι: ὑπόκειται ὁ ἓνας στὸν ἄλλον...»¹¹⁷.

Ἔτσι, ὅποιαδήποτε ἀλλαγὴ τοῦ πολιτικοῦ συντάγματος, μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο ἀπὸ τὸν κυρίαρχο στοῦ πλαισίου τοῦ κράτους, δηλαδή μὲ μεταρρύθμιση, ὅχι ἀπὸ τὸν λαὸ μὲ ἐπανάσταση¹¹⁸. Ὁ Κάντ περιορίζει τὴν ἔκφραση τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας πρὸς ὄφελος τοῦ πολιτικοῦ κράτους, διότι γι' αὐτὸν ἡ ἀποδοχὴ μιᾶς «φυσικῆς» κατάστασης ἀνατρέπει τὴν πολιτικὴν κατάσταση, ἡ ὁποία συνιστᾷ τὴν ὑπέρβαση τῆς φυσικῆς. Στὴ *Θεωρία τοῦ Δικαίου* «ἔχουμε τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ φυσικὸ δίκαιο στὴν πολιτικὴ θεωρία» ὡς στοχασμὸ πάνω στίς σχέσεις κοινωνίας καὶ κράτους, ἀλλὰ ταυτόχρονα γίνεται ἀπὸ τὸν Κάντ «ἡ φιλοσοφικὴ διάκριση κοινωνίας καὶ κράτους»¹¹⁹. Ὁ χωρισμὸς κράτους καὶ κοινωνίας καὶ ὁ φορμαλισμὸς τοῦ πολιτικοῦ νόμου καὶ τοῦ κράτους στὴν καντιανὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ὀφείλεται σὲ μεγάλο βαθμὸ σὲ ἱστορικοὺς λόγους, ὅπως ὀρθὰ ἐπισημαίνει ὁ Κ. Ψυχοπαίδης, δηλαδή στὸν συμβιβασμὸ ποὺ ἔλαβε χώρα στὴ Γερμανία ἀνάμεσα στίς ἀπόψεις γιὰ τὸ κράτος τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος καὶ τίς νέες ἀπόψεις γιὰ τὸ νεωτερικὸ κράτος¹²⁰. Γι' αὐτὸ, τὸ πολιτικὸ κράτος (*Respublica*) τοῦ Κάντ δὲν θεμελιώνεται σὲ κάποια πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ φιλελευθερισμοῦ, μὲ τὴν πρέπουσα τοῦλάχιστον ἔννοια τοῦ ὅρου. Ὁ «ρεπουμπλικανισμὸς» τοῦ Κάντ δὲν εἶναι προϊόν τῆς διαμάχης φιλελευθερισμοῦ καὶ ἀπολυταρχίας, ὅπως φαίνεται μέσα ἀπὸ τὴν *Θεωρία τοῦ Δικαίου*, ἀλλὰ δικαικὴ λογικὴ, διότι δὲν τὸν ἐνδιαφέρει ἡ μορφή τοῦ κράτους, ἀν θὰ εἶναι μοναρχία, δημοκρατία ἢ ὀλιγαρχία¹²¹, ἀν καὶ πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι ἀρχικῶς ἐκφράζεται ὑπὲρ τῆς μοναρχίας. Ἡ καντιανὴ θεωρία περὶ κράτους θεμελιώνεται ὡς ἀπαιτήση νὰ νοοῦνται οἱ πολιτικοὶ θεσμοὶ ὡς *a priori* δομὲς τοῦ λόγου καὶ ἡ *Respublica*, τὸ Κράτος, νὰ ὑπακούει στίς ἀπαιτήσεις τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου καὶ εἶναι ἡ θεωρία αὕτη, ὡς θρίαμβος τοῦ λόγου, θρίαμβος τοῦ Διαφωτισμοῦ¹²².

117. I. KANT, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 188.

118. Στὸ δοκίμιό του «Ἀπόκριση στὸ ἐρώτημα: τί εἶναι Διαφωτισμός;», ὁ Κάντ ἐπισημαίνει ὅτι τὸ κύριο βάρος τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀφορᾷ τὴν ἐλευθερία στὰ θέματα τῆς θρησκείας, ἀλλὰ καὶ «...ἓνα μικρότερο βαθμὸ πολιτικῆς ἐλευθερίας», ποὺ θὰ δώσει στὸν λαὸ τὸν χῶρο νὰ ἀπλωθεῖ, καθ' ὅλες τίς δυνάμεις του (Ε. KANT, *Δοκίμια...*, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 50).

119. L. FERRY - A. RENAUT, *Philosophie politique...*, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 518.

120. Κ. ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ, *Κριτικὴ φιλοσοφία*, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 41.

121. I. KANT, *Doctrina...*, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 222-223. Γιὰ τὴν ἐξοχὴ αὐτὴ ἀνάλυση, πβ. S. GOYARD-FABRE, *Kant et l'idée pure...*, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 148 κ. ἑξ.

122. Σύμφωνα μὲ τὸν Κ. Westphal, τὸ καθήκον ὑπακοῆς στὸν Κάντ εἶναι «ὑπὸ ὅρους», διότι ἀφορᾷ μόνο τοὺς πολίτες ὡς μέλη τῆς πολιτείας καὶ ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἐπανάστασης

Στὸν καντιανὸ φορμαλισμό, ὁ νομικὸς κανόνας ἀντιπροσωπεύει μία οἰκουμενικὴ πεποίθηση καὶ συγγέεται μὲ τὸ κράτος. Ἡ ἀνάλυση τῆς νομικῆς μορφῆς μπαίνει στὸ ἐπίκεντρο τῆς ἐνασχόλησης τῆς σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἐνῶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα τὸ σημαντικότερο πρόβλημα ποὺ ἀνακύπτει εἶναι ἡ νομιμοποίηση μιᾶς ἐξουσίας ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ἐπιβάλλει τὴν ὑπακοή στὶς νομικὲς ἐπιταγές, ὅπως προσδιορίζονται ἀπὸ τὶς ἀξίες καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη γιὰ σταθερότητα καὶ γιὰ μία ἰσχυρὴ ἐξουσία ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ἐγγυηθεῖ τὰ δικαιώματα τοῦ ἀτόμου, ὅπως τὰ ἀνήγγειλε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση¹²³. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ ἡ θέση τοῦ Κάντ στὴ νομικὴ σκέψη τοῦ καιροῦ του καὶ νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ τεράστια ἐπιρροή του στὴ μεταγενέστερη ἀπὸ αὐτὸν νομικὴ σκέψη ποὺ περιλαμβάνει τὸν θρησκευτικὸ σεβασμὸ πρὸς τὸν νόμο ὡς θεμέλιο τῆς πολιτικῆς ἔνωσης, ὅπως ἡ σχολὴ τῶν ἐξηγητῶν ἀπὸ τὸ 1904 στὴ Γαλλία καὶ ἀργότερα στὴ Γερμανία. Ἔτσι, ἡ λατρεία τοῦ λόγου τοῦ προηγούμενου αἰῶνα ἐπεκτείνεται στὴ λατρεία τοῦ νόμου. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ νομικοῦ περιορίζεται πλέον στὴν ἐξήγηση τῶν νομικῶν κειμένων χωρὶς ἀξιολογικὴ ἐκτίμηση καὶ χωρὶς νὰ ἀναζητᾷ τὴ θεμελίωση ἢ τὴ δικαιολόγησή τους, πράγμα ποὺ συνιστᾷ ἀκριβῶς τὴν οὐσίαν τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ.

Ὁ Κάντ λοιπόν, ἂν καὶ θεωρεῖται συνεχιστὴς τῆς φυσικο-δικαικῆς παράδοσης¹²⁴, εἶναι σύμφωνα μὲ τὸν M. Villey «αὐτὸς ποὺ σκότωσε τὸ φυσικὸ δίκαιο»¹²⁵ καὶ ὁ πρῶτος ποὺ ἀνοίγει τὸν ὁρίζοντα τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ τοῦ 19ου καὶ 20ου αἰῶνα, μὲ τὴν αὐτενομίαν τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἀρχὴ ὅτι «δὲν ὑπάρχει δίκαιο, παρὰ μόνο μέσο τοῦ νόμου», δηλαδὴ τὸ πρωτεῖο τοῦ νόμου πάνω στὸ δίκαιο, πέρασε στὸν νομικὸ θετικισμό τοῦ Kelsen καὶ στὴν *Καθαρὴ Θεωρία τοῦ Δικαίου*¹²⁶. Μὲ τὴν ἀρχὴ αὕτη ὁ Κάντ ἀντιστρέφει τὶς

εἶναι ἠθική, ὄχι νομικὴ ἀπαγόρευση (K. WESTPHAL, *Kant's State and Obedience to Authority in the Alleged "anti-revolutionary" Writings*, S. BYRD - J. HROUSCHKA (ἐπιμ.), *Kant and Law...*, ἐνθ' ἀν., σσ. 201-244). Κατὰ τὴ γνώμη μας ὅμως ἡ ἐπανάσταση, στρεφόμενη εὐθέως κατὰ τῆς «πολιτικῆς κατάστασης» καὶ τοῦ πολιτικοῦ δικαίου, ἐγκαθιδρύει τὴν κατ' ἐξοχὴν νομικὴ ὑποχρέωση γιὰ τὴν ἀποτροπὴ τῆς ἄρα καὶ ἡ ἴδια ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἐπανάστασης –ἡ ὁποία ἀνατρέπει τὴν ἐννομη τάξη– εἶναι ἐπίσης νομικὴ ἀπαγόρευση.

123. Ἡ συγκεκριμένη πλευρὰ τῆς θέσης τοῦ Κάντ σήμερα ἐπιχειρεῖται νὰ ἀνατραπεῖ σε μία προσπάθεια ἀμβλυνσης τῆς ὀξείας διάκρισης μεταξὺ «κρατῶν τῆς φύσεως» (*States of Nature*) καὶ «κρατῶν δικαίου» (*Juridical States*), καὶ ἐγκατάλειψης τοῦ δόγματος τῆς ἀπόλυτης κυριαρχίας τοῦ κράτους (T. W. POGGE, *Kant's Theory of Justice*, S. BYRD - J. HROUSCHKA (ἐπιμ.), *Kant and Law...*, ἐνθ' ἀν., σσ. 41-67).

124. Ὁ J. Gardies θεωρεῖ ὅτι «οἱ προθέσεις τῆς *Rechtslehre* εἶναι στὸ βάθος αὐτὲς τῆς θεωρίας τοῦ νεώτερου φυσικοῦ δικαίου» (J. GARDIES, *La chose et le droit sur la chose*, *APD*, 24, 1979, σσ. 139-149).

125. M. VILLEY, *Kant dans l'histoire du droit, Leçons d'histoire...*, ἐνθ' ἀν., σ. 257.

126. Τὸ πρωτεῖο αὐτὸ συνίσταται στὴν ἄρνηση τοῦ φυσικοῦ δικαίου, στὴν ἄρνηση κάθε τελεολογίας στὸ δίκαιο καὶ στὸν ἀπόλυτο κανονιστικὸ χαρακτήρα του. Γιὰ τὴν πλήρη ἀπόρριψη τοῦ φυσικοῦ δικαίου, πβ. J. L. MACKIE, *Ἠθική...*, ἐνθ' ἀν., σ. 414.

θέσεις της θεωρίας του φυσικού δικαίου, για τις οποίες ο θετικός νόμος είναι δυνατός μόνο με αναφορά στον ανώτατο κανόνα ενός φυσικού δικαίου που εκλαμβάνεται ως υπερβατολογικό πρότυπο. Στρέφεται στη μελέτη του θετικώς υφισταμένου δικαίου, εγκαταλείποντας τις θεωρίες περί φυσικού δικαίου, ενώ δίνει τη νομιμοποίηση της ατομικής ιδιοκτησίας, αποσπώντας την από κάθε προϋπόθεση οικονομικής τάξεως γι' αυτό θεωρείται από πολλούς «ὡς ὁ πλέον ακραιφνής εκπρόσωπος τοῦ φιλελευθερισμοῦ»¹²⁷. Γιὰ τοὺς κληρονόμους τοῦ Κάντ, τοὺς νεοκαντιανούς¹²⁸, ἡ ἰδέα τοῦ δικαίου προσηγεῖται λογικά καὶ γνωσιολογικά ἀπὸ τὴν ἐμπειρία. Οἱ θεμελιώδεις νομικὲς κατηγορίες ἀναλύονται πέρα ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ ἐπὶ πλέον προσεγγίζονται σὰν νὰ ἐγκαθιδρύουν τὴν ἴδια τὴν ἐμπειρία. Τὸ δίκαιο γίνεται μία ἀφηρημένη ιδιότητα τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας καὶ ὅχι μία ἱστορικὴ κατηγορία ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ ἓνα συγκεκριμένο κοινωνικὸ καθεστῶς.

Ἡ καντιανὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου ἐγκαθίδρυσε «τὴν ὀρθολογικὴ, καθαρὴ κανονιστικὴ τοῦ δικαίου»¹²⁹. Ἡ *Θεωρία τοῦ Δικαίου*, ἀφοῦ θεμελιώθηκε στὸν καντιανὸ ἰδεαλισμὸ, κατασκεύασε τὴν ἀπόλυτη, ἰδεώδη ἔννοια τοῦ δικαίου, ποὺ εἶναι ὁ σεβασμὸς τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου καὶ τῶν «δικαιωμάτων» του, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητας. Αὕτὴ ἡ μεγάλη ἀφαίρεση τοῦ «ἀνθρωπίνου προσώπου», καὶ τοῦ «ὑποκειμένου δικαίου», ὡς ὑποκειμένου δικαιωμάτων χωρὶς ἄλλο περιεχόμενο, μακριὰ ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς ἐμπειρίας, ὡς σύνολο ἀφηρημένων ἀρχῶν, κατέληξε στὴ συγκρότηση τοῦ θετικῶν δικαίου, τοῦ κάθε εἴδους θετικῶν δικαίου καὶ στὴν δικαιολόγησή του καὶ ἐγένε ἔτσι τὸ θεμέλιο τοῦ «κράτους δικαίου» τῆς νεώτερης ἐποχῆς, ὡς πεδίου συνύπαρξης ἐλευθέρων βουλήσεων¹³⁰. Μὲ τὸν Κάντ ἡ συγκρότηση τοῦ κράτους συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ὑποταγὴ τοῦ δικαίου στὸν νόμο τοῦ κράτους καὶ τὴν πλήρῃ ἐπικράτηση τοῦ πολιτικῶν δικαίου πάνω στὸ φυσικὸ δίκαιο ἢ ὁποία συντελεῖται μέσῳ τοῦ καταναγκασμοῦ καὶ ὁδηγεῖ στὸν χωρισμὸ τοῦ δικαίου ἀπὸ τὴν ἠθική.

Ἡ αὐτονομία τοῦ δικαίου, σὲ σχέση μὲ τὴν ἠθική, ταυτίζει τὸ δίκαιο μὲ τὸ κράτος. Ἡ ὑπαγωγή τοῦ δικαίου στὸ κράτος καὶ ἡ συρρίκνωσή του σὲ νομικό-πολιτικὸ φορμαλισμὸ, ὁδηγεῖ στὴν ὑποδοúlωσή του στὴν πολιτική. Σω-

127. M. VILLEY, Kant dans l'histoire du droit, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 256.

128. Γιὰ τὴν νεοκαντιανὴ παράδοση στὴν ἐλληνικὴ νομικὴ σκέψη τοῦ 20οῦ αἰῶνα, πβ. Κ. ΣΤΑΜΑΤΗ, *Ὁ ἐλληνικὸς...*, *ἐνθ' ἀν.* Γιὰ τὸν Rawls ὡς συνεχιστὴ τῆς καντιανῆς ἐκδοχῆς τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου πβ. Π. ΣΟΥΡΛΑ, *Πρόσωπα...*, *ἐνθ' ἀν.* καὶ Κ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Ἡ πολιτικὴ δυνατότητα...*, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 48 κ. ἐξ.

129. S. GOYARD-FABRE, *La philosophie...*, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 274.

130. Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ ὑπενθυμίσουμε τὴν κριτικὴ ποὺ ἄσκησε στὸν Κάντ ὁ Herder, ὁ ὁποῖος «...ἔθεσε σὲ ἀμφισβήτηση τὸν ἀτομικισμὸ τῆς νεωτερικότητος καὶ τὸν κοσμοπολιτισμὸ τῆς» (Al. RENAUT, Introduction, J. G. HERDER, *Histoire et cultures*, Paris, Flammarion, 2000, σ. 17).

στά τονίζει ο Al. MacIntyre, ότι παρόλο που ο Κάντ ήθελε να καταστήσει το ήθικό υποκείμενο ανώτερο από κάθε κοινωνική τάξη, τελικά η καντιανή έννοια του καθήκοντος οδηγεί στον κομπορμιισμό και στην υπακοή στην εξουσία¹³¹. Από την άλλη, η σημερινή προσέγγιση του «καντιανισμού» στρέφεται στην καντιανή ήθική φιλοσοφία¹³² παρά στην καντιανή φιλοσοφία του δικαίου, επιστρέφοντας στην παλαιά ταύτιση δικαίου και ήθικης, που καταργεί επίσης την αυτόνομη του δικαίου. Η επίμονη συσχέτιση δικαίου και ήθικης, ή επίμονη προσέγγιση του θετικού δικαίου μέσω του ήθικου νόμου, ο υπερτονισμός τέλος της ήθικης φύσης του δικαίου στον Κάντ, παραγνωρίζει τη σαφή θετικιστική κατεύθυνση της *Θεωρίας του Δικαίου* του Κάντ.

Όμως η εγκαθίδρυση της δημόσιας δικαιοσύνης μέσα στην πολιτική κοινωνία, μέσω των θεσμών της οποίας συγκροτείται το κράτος δικαίου, απαιτεί την αυτόνομη ύπαρξη του πεδίου του δικαίου, που ισοστασιάζει ανάμεσα στην ήθική και το κράτος. Το δίκαιο, μόνο ως ενδιάμεσος χώρος, ανάμεσα στην ήθική και την πολιτική μπορεί να επιτελέσει τον προορισμό του, όντας το θεμέλιο της πολιτικής νομιμότητας και η προϋπόθεση της ισχύος και της εγκυρότητάς της. Το δίκαιο, δηλαδή, μόνο ως πραγματική υπερατομική κατάσταση και όχι ως δικαίωμα του ατόμου που λαμβάνει τη μορφή της καθολικότητας¹³³. Η καντιανή *Θεωρία του Δικαίου*, ως υπερβατολογική λογική του δικαίου, θεμελιώνεται στην αντίθεση φυσικού δικαίου και πολιτικού δικαίου, που είναι μία άλλη μορφή της αντίθεσης μεταξύ φύσης και ελευθερίας. Σε τελική ανάλυση η καντιανή *Θεωρία του Δικαίου* θεμελιώνεται στον διχασμό ανάμεσα στον κόσμο των πραγμάτων της εμπειρίας και την τάξη του πρακτικού λόγου, ανάμεσα στο είναι και στο δέον είναι, ανάμεσα στην «έννοια του δικαίου» και την «ιδέα του δικαίου» και, όπως πολύ ορθά επισημαίνει ο Strawson, ο Κάντ εισάγει έναν διχασμό ανάμεσα στη «θεωρητική» και την «πρακτική» πλευρά της ανθρώπινης φύσης¹³⁴.

Η καντιανή διχοτόμηση μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου με τη νέα της μορφή ως διάκριση μεταξύ (πολιτικής) κοινωνίας και κράτους έτε-
θη στην υπηρεσία του πολιτικού φιλελευθερισμού, «ως πολιτικός μηχανι-

131. A. MACINTYRE, *A Short History...*, *ένθ' αν.*, σ. 198.

132. Για την επίδραση της καντιανής ήθικης στην *emotivist* ήθική θεωρία, πβ. S. KÖRNER, *Kant*, Harmondsworth, Middlesex, 1955, σσ. 171 κ. εξ.

133. Ο E. Weinrib χρησιμοποιεί τη σχολαστική έννοια της δικαιοσύνης που πραγματεύεται τους πολίτες ως μέρη και την κοινότητα ως όλον συνδέοντάς την με τη φορολογία και την ιδιοκτησία της «πολιτικής κατάστασης» του Κάντ: E. WEINRIB, *Poverty and Property in Kant's System of Rights*, A. RIPSTEIN (έπιμ.), *Immanuel Kant*, Ashgate, 2008, σσ. 367-400. Όμως δεν μπορεί να δικαιολογηθεί τέτοια συσχέτιση. Η πραγματεία περί δικαιοσύνης και δικαίου του Θωμά Ακινάτη θεμελιώνεται στο κοινό αγαθό και όχι στο δικαίωμα ιδιοκτησίας και στα υποκειμενικά δικαιώματα του ατόμου.

134. P. F. STRAWSON, *The Bounds of Sense...*, *ένθ' αν.*, σ. 272.

σμός που όρίζει τη διάκριση της κοινωνίας από το κράτος»¹³⁵. Αυτή όμως είναι μια λανθασμένη έρμηνεία της καντιανής *Θεωρίας του Δικαίου*, εντός της οποίας ή διχοτόμηση μεταξύ ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου απορρέει από μία υπερβατολογική αντίληψη του δικαίου και του κράτους και θεμελιώνει τη φιλοσοφική διάκριση κοινωνίας και κράτους. Η καντιανή *Θεωρία του Δικαίου* είναι μια κανονιστική θεωρία του δικαίου που καταλήγει στην απορρόφηση του ιδιωτικού από το δημόσιο δίκαιο και στην ένδυνάμωση του κράτους. Αντίθετα, ο «πολιτικός μηχανισμός» διάκρισης της κοινωνίας από το κράτος του πολιτικού φιλελευθερισμού οδηγεί στην απορρόφηση του δημόσιου από το ιδιωτικό δίκαιο και στην αποδυνάμωση του κράτους, προς όφελος της κοινωνίας ως φυσικής κατάστασης, αποτέλεσμα που βρίσκεται στον αντίποδα του καντιανισμού.

Έλενη ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ
(Αθήνα)

LA DOCTRINE DU DROIT DE KANT ET LE DROIT NATUREL

Résumé

La *Doctrine du Droit* (*Rechtslehre*) de Kant est une conjonction du droit et de la démarche critique qui renouvelle la problématique de la philosophie du droit. La conception du droit naturel comme œuvre de la raison pure repose sur des principes *a priori* et sur la catégorie fondamentale de loi et aboutit à une transformation profonde du droit naturel. La distinction entre le droit naturel comme droit privé et le droit public se manifeste dans l'analyse de la possession intelligible et découle de l'inefficacité du droit naturel.

La disjonction du droit et de la morale se rapporte à celle de l'état et de la société et mène dans la subsumption du droit naturel sous le droit politique. Toute la théorie du droit naturel est justifiée par l'État dans lequel le droit trouve son fondement. Ainsi la théorie kantienne du droit est éloignée des théories jusnaturalistes du droit et Kant peut être considéré comme précurseur du positivisme juridique. Mais la division du droit en droit privé et droit public fonde une doctrine normative du droit qui n'est pas le mécanisme politique de distinction de la société et de l'État du libéralisme politique de nos jours qui vise à l'affaiblissement de l'État à la faveur de la société comme état de nature.

Eleni PROCOPIOU

135. AL. RENAULT, *Τί είναι δίκαιη πολιτεία*, μτφρ. Φρ. Στεφοπούλου, Αθήνα, Πόλις, 2006, σ. 266.